

TURISTIČKI VODIČ

Tko je to?

Grad Mostar, 2019

NAZIV PUBLIKACIJE:
KURIKULUM/NASTAVNI PROGRAM ZA
IZVOĐENJE OBUKE ZA TURISTIČKE VODIČE

Naručilac:
Grad Mostar

Autor:
Mili Bljavica

SADRŽAJ

• UVOD	4
• TURISTIČKI VODIČ - TKO JE TO	5
• ULOGA TURISTIČKOG VODIČA	6
• TEHNIKE I VJEŠTINE VOĐENJA GRUPE	7
• TURISTIČKI VODIČ I ETIKA	9
• KRATKA POVIJEST BOSNE I HERCEGOVINE	11
• KULTURNO-POVIJESNI SPOMENICI U MOSTARU	27
• PRAKTIČNI DIO OBUKE	49

UVOD

O PROJEKTU RiTour

Projekat RiTour - Valorizacija kulturne i prirodne baštine kroz prekograničnu saradnju urbanih turističkih destinacija na kraškim rijekama jadranskog bazena ima za cilj diverzifikaciju i promociju turističke ponude urbanih destinacija (Blagaj u Bosni i Hercegovini, Solin u Hrvatskoj, Podgorica u Crnoj Gori) na rijekama jadranskog bazena (Buna, Jadro, Morača) kroz prekograničnu saradnju na održivom razvoju turizma, izgradnju kapaciteta pružaoca usluga i revitalizaciju kulturne baštine i održivo korištenje prirodnih resursa.

Projekat RiTour finansiran je sredstvima Evropske unije u okviru Interreg IPA Programa prekogranične saradnje Hrvatska - Bosna i Hercegovina - Crna Gora 2014 - 2020. Projekat implementira Grad Mostar u saradnji sa nositeljem projekta Javnom ustanovom RERA SD za koordinaciju i razvoj Splitsko-dalmatinske županije, te projektnim partnerima: Grad Solin, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije More i krš, Turistička zajednica HNK/Ž i Turistička organizacija Podgorice.

Projekt je sufinansiran sredstvima EFRR i IPA II fondova Evropske unije.

Turistički vodič - Tko je to?

Sposobna i odgovorna osoba, ambasador naše zemlje pred mnogobrojnim stranim ali i domaćim posjetiteljima. Važna karika u lancu kompleksne turističke ponude. Ova ponuda ostvaruje se preko mreže institucija i pojedinaca koji svi zajedno čine turistički CLUSTER (ali u funkcionalnom, a ne u teritorijalnom smislu) i SINERGIJSKI stvaraju turističku ponudu i proizvod.

Kako turist vidi i proživljava turističku uslugu?

Prva predodžba o desinaciji (odluka)

Informacije prije dolaska

Rezervacija

Putovanje

Dolazak i prijem

Mjesto boravka

Mjesto prehrane

Atrakcije, posjete, rekreacija, noćni život

Kolateralne usluge, shopping, čuvanje djece

Infrastruktura, okruženje

Oproštaj, odlazak, putovanje

Kontakti, uspomene, razgovori, promidžba

Da bi bili u potpunosti zadovoljni i raspoloženi, turistima moraju bili pruženi: sigurnost, zaštita, pomoć, gostoljubivost, povjerenje, poštenje i srdačnost, točnost i pouzdanost, lakoća sporazumijevanja i dostupnost informacijama. Treba li govoriti o čistoći, higijeni, sigurnosti u prehrani?

Pogledajte samo ove liste pa će te ubrzo steći dojam o kompleksnosti i zahtjevnosti turističke usluge, o veličini i broju ljudi, institucija, sredstava i dobara što sve cirkuliraju i dinamički se povezuju u turističkom prostoru. Dok se ta predodžba ne stekne turistički vodič ne može ni sagledati ni razumijeti svoje mjesto, ulogu, značaj i komunikacijski prostor u kome djeluje.

ULOGA TURISTIČKOG VODIČA

Što turistički vodič nije i ne smije biti?

- Nije politički agitator
- Nije propovjednik
- Nije subjektivni komentator događaja i zbivanja već se treba oslanjati na prihvaćene i priznate autoritete
- Nije sveznadar koji bez razmišljanja govori o onome što ne zna
- Nije pesimista koji stvara crnu sliku o svojoj zemlji
- Ne smije biti arogantan ni prepotentan
- Ne smije zanemariti želje i potrebe turista
- Ne smije omalovažavati ili vrijeđati one čije spomenike, manifestacije i akcije predočava i objašnjava
- Ne smije narušavati ničiji integritet

Sve to spada u etiku turističke ponude.

Što vodič radi?

Ako smo s tolikim brojem dimenzija opisali turistički prostor i u njega uključili tu golemu množinu individua, institucija i elemenata fizičkog okruženja (prirodni i od čovjeka stvoreni ambijent, proizvodi, infrastruktura, građevine itd) gdje je mjesto, uloga, dinamika uvezanost vodiča?

Vratimo li se na algoritam turističke usluge, od tih dvanaest koraka na neki način pojavljuje se (učestvuje u njima) vodič u osam (od dolaska i prijema do mogućih komunikacija s turistom i nakon njegova odlaska).

To znači i da je sam posao vodiča složen od različitog tipa komunikacija, davanja raznovrsnih informacija, što iziskuje potrebu različitih znanja, ali i sposobnosti psihološke, emotivne i fizičke prirode.

Želim naglasiti još jednom profesionalnu složenost vodičeva posla.

Nema smisla posvetiti se tom poslu ako prema njemu ne osjećate odgovornost, niste svjesni njegove složenosti i ne pristupate mu iskreno, skromno i s entuzijazmom! Traži li se od vas previše?

Ovdje ne namjeravam opisivati svaku od funkcija i sve oblike i tipove komuniciranja i ponašanja. Na vama je da o tome razmišljate i da na kreativan način iskoristite ova inicijalna razmatranja i sugestije u formuliranju i ostvarivanju projektnih zadataka koje će odabrati i predočavati kasnije u drugoj laži ovog treninga (seminara).

Ako pažljivo osmotrite sve korake u turističkom prostoru, a u kojima vi učestvujete, onda su sigurno i informacije na destinaciji, te atrakcije i posjete u žiži vašeg interesa.

Međutim, ostale oblasti, kao mjesta (raznovrsna) dodatne i ekstrapansijske prehrane, specijalizirani dućani (suveniri, domaći proizvodi i si.), mjesta razonode, rekreacije, specijaliziranih usluga, kulturni događaji, atrakcije izvan uobičajenih posjeta, informacije o običajima, religijskim i sličnim svečanostima, sportski događaji ili dostignuća lokalnih aktera (mi ovdje imamo pisce, pjesnike, umjetnike, sportaše, znanstvenike, uspješne poslovne ljude...) sve to se može pojaviti kao izraz zanimanja i znatiželje turista. Također pitanja o povijesti, politici i socijalno-ekonomskoj situaciji su gotovo redovna. Možete li se nositi s takvom lavinom mogućih prohtjeva?

O tome kako se prema svemu tome postaviti i ponašati biti će još riječi. No glavno je da vam to predočim, kako bi vi o tome razmišljali i kako bi nam onda, kada na vas dođe red u drugome dijelu seminara, na sve to dali konkretne odgovore.

Koje kvalitete mora posjedovati vodič?

Jedan empirijski model, dobiven anketiranjem polaznika tečaja za vodiče u jednoj susjednoj zemlji, nabraja šesnaest elemenata kvalitete za turističke vodiče i ovdje ih također prenosimo.

- Znanje i stalno usavršavanje.
- Vještina komunikacije.
- Poznavanje stranih jezika.
- Snalažljivost, fleksibilnost.
- Iskren, etičan.
- Iskustvo.
- Vedar, šaljiv, animator.
- Ljubazan, strpljiv, taktičari.
- Uredan, ugodne vanjštine,
- Uslužan, uvijek spreman dati informaciju.
- Smiren, da se zna kontrolirati, osjećaj za mjeru.
- Predvidjeti sve, planirati.
- Voli svoj posao.
- Svima posvećuje jednaku pažnju, osoban pristup.
- Pamti goste, dobra memorija.
- Točnost i odgovornost.

U biti ovdje je predložen niz kvaliteta od kojih su neke sama osnovica da bi se uopće čovjek mogao baviti poslom vodiča. To su znanje i poznavanje stranih jezika. Neke su osobine samog karaktera, kao strpljivost, smirenost, samokontrola. Druge su fizičke i psiho fizičke osobine, kao vanjština, memorija, snalažljivost.

No sve te, kao i preostale kvalitete, se izgrađuju, nadograđuju i usavršavaju učenjem, iskustvom, treninzima, promjenama načina života, ponašanja i rada. Postaje jasno da su disciplina, volja, rad i upornost garancija postojanja svih kvaliteta što, uostalom, vrijedi i za kvalitete u mnogim drugim poslovima, a ne samo u poslu turističkog vodiča.

Kako pjeva Balašević: „Princip je isti. sve su ostalo nijanse”.

TEHNIKE I VJEŠTINE VOĐENJA GRUPE

Kako vodič radi i kada?

On radi svoj posao prije, u vrijeme i poslije neposrednog kontakta sa turistima.

Prije. Čita literaturu i sve druge izvore informacija koji doprinose boljem poznavanju:

- a) opće problematike o raznim makro-aspektima u zemlji i inozemstvu,
- b) prikuplja informacije o lokalnim zbivanjima, atrakcijama i si.
- c) Proširuje svoje znanje o mjestima, spomenicima, prirodnim atrakcijama koje već obrađuje.
- d) U prostoru svog kretanja traži informacije o drugim potencijalnim mjestima posjete, obilazi ta mjesta i priprema njihovo objašnjavanje.
- e) Proširuje svoje kulturne horizonte beletristikom, posjetama kulturnim i sportskim događajima.
- f) Planira svoj neposredni budući vodički zadatak,
- g) Stupa u kontakt s osobljem povezanim sa spomenicima i atrakcijama gdje će voditi turiste..

U vrijeme posjete. Osim niza elemenata vezanih za neposrednu komunikaciju, a što ćemo posebno kasnije obraditi, vodič:

- a) Vodi i objašnjava turistima ono što je ranije (s agencijama i drugim relevantnim pojedincima i institucijama) dogovoreno i planirano.
- b) Odgovara na pitanja, sluša komentare, promatra reakcije i ponašanja, u prvom redu samih turista, ali i onih iz okruženja s kojima dolaze on i turisti u toku obilazaka u kontakt.
- c) Rješava neposredne probleme koji mogu nastati u razdoblju obilazaka (zdravstveni problemi, ekscesne situacije, nepredviđeni događaji)
- d) Odlučuje o mogućim dodatnim zahtjevima ili prijedlozima turista (da se zadrže dulje od predviđenog, da se još negdje ode, da se nešto izostavi).
- e) Oprašta se od svoje grupe (način ovisi o tome jeli kontakt dovršen ili će se nastavljati).

Nakon posjete.

- a) Izvještava prema dogovorenoj proceduri i načinu određene osobe,
- b) Očekuje komentare, kritike, evaluaciju, sugestije,
- c) Na svoj način vodi evidenciju, bilježi svoje komentare, procjenjuje vlastite postupke i koristi iskustvo za slijedeće situacije.
- d) Usavršava se lamo gdje su drugi ili on sam zapazili slabosti u njegovu nastupu i radu.
- e) Planira i dogovara slijedeći posao.

Često je zanemarena važna oblast vodičkog obrazovanje, a to je poznavanje zemlje iz koje turisti dolaze, grupe koja dolazi, vrijednosti, običaji, ponašanje turista iz određene regije, društvenog sloja, etničke i vjerske skupine kojima turisti pripadaju.

U Međugorje dolaze brojni vjernici i iz Hondurasa. Sumnjam da o Hondurasu i vrsti ljudi koja hodočasti u Međugorje vodiči mnogo znaju. A trebalo bi da su dobro informirani i pripremljeni. Na Internetu mogu otvoriti list „El Heraldo” iz Tegucigalpe i fascinirati honduraške turiste nekim komentarom i poznavanjem njihove zemlje. Ili znati razliku između olanchana, gavifuna i potomaka maja), te kakvi su rasni odnosi u toj zemlji i što se može smatrati ispravnim i poželjnim ponašanjem, a što ne.

Poznavanje propisa koji se odnose na turističku ponudu, svojih ovlaštenja i obveza ne može i ne smije biti površno.

Jednako tako organizacijske karakteristike turističke ponude moraju se dobro razumijeti da vodič zna u kom se institucionalnom prostoru nalazi. Znači - treba se u njemu snaći!

U ovom ćemo se seminaru bavili svim navedenim aspektima. Posebno naglašavam da će polaznici u drugom dijelu treninga sami pokazati koliko su sve razumijeli, ovladali i u stanju primijeniti. A to i jesu glavni ciljevi i svrha seminara.

Ophođenje i komuniciranje

Komunikacija se ostvaruje pisanom i izgovorenim riječju. izgledom, izražajnošću tijela, dodirima. Vodič naročito koristi izgovorenu riječ i izražaj tijela. Njegov nastup mora biti promišljen i naučen, ali u suštini uvijek će izražavati ukupnost njegove osobnosti, njegovo zdravlje, raspoloženje, karakter i njegovu opću kulturu.

Izgraditi pravu kulturu ophođenja nije stvar čitanja par naputaka, pa ni knjiga. U suštini to je izgradnja ukupne osobe. Zahtjeva mnogo rada. vježbe, razmišljanja, upornosti.

Ovaj seminar ima za cilj da naznači pravce tog rada i da kroz prezentacije svakog pojedinca i grupe pomogne da se izgradi ophođenje primjereno potrebama vodičkog posla. Vi još niste vodiči. Tek polazite tečaj. A onda slijedi ispit za vodiča i diploma. Ili samo tečaj i certifikat da ste ga pohađali. Pretpostavimo da ste bili u nekoj agenciji, na intervjuu, da ste zadovoljili, završili neke uvodne razgovore ili čak interne poduke, uspostavili

odnose prema poslodavcu, započeli s radom. Tu započinje ovaj scenarij.

Odjeća. Ako nemate uniformu, odjenite se prikladno. To znači da ste pri odabiru odjeće vodili računa o ambijentu u koji ćete voditi turiste, o modnim trendovima, o očekivanjima samih turista, o pravilima vaše agencije (ako postoje). Čistoća i urednost su, naravno, konstante. A vaš stil se modificira prema potrebama.

Izgled. Izgled izražava cjelokupnu ličnost. Nemamo svi istu figuru i stas. Ali biti počešljan, obrijani (muškarac) i svjež može svatko. Možda koristite i neki prepoznatljiv detalj, neki parfem, ukras, privjesak. Upitajte one kojima vjerujete: „kako izgledam? Ostavljam li prijatan utisak?“, a ne divite se sami sebi pred ogledalom. Ono vam treba poslužiti u drugu svrhu.

Nastup. Prvi susret s turistima ostavlja najsnažniji utisak. Ljudi u početku nesvjesno oblikuju svoj psihološki odnos prema drugima. Zato obratite pažnju na ono što je rečeno prethodno: Znati tko su klijenti i pripremiti se za susret, planirati svoj nastup i rad. Ne radite u Burgerkingu, izbjegavajte kliše. budite duhoviti i originalni - bez pretjerivanja! Predstavile se kratko i jasno. Nikome ne treba vaš cijeli životopis. Pozdravite sve s željama za lijepo i ugodno druženje. Iznesite kratko plan i program, budite spremni da odgovarate na pitanja. Podvucite da detaljnija pojašnjenja ostavljate za kasnije, za razgledavanje na mjestu na koje ih vodite.

Obilasci. Uvijek ima pješačenja. Pazite da tko ne zaostane, nastojte održavati njihovu pažnju i koncentraciju dobrim izlaganjem. Ne okrećite im leđa. Budite ležerni i pratite njihove reakcije. Ne pretrpavajte ih detaljima, brojkama, imenima. Ne pričajte monotono kao naučena papiga. Ocijenite koliki je zamor kod pojedinaca, omogućite im neki odmor, ne budite nestrpljivi ili hladno poslovni. Doživljaj koji će turist imati u nekom ambijentu i situaciji dobrim dijelom ovisi od vas i vašeg ponašanja.

Sadržaj izlaganja. O tome smo dosta rekli na početku. Vremenski mora biti usklađen s programom. Mora biti oblikovan prema pravilima profesije (npr. kod opisivanja spomenika), imati povijesnu dimenziju, biti točan i oslonjen na općeprihvaćene ocjene i vrednovanja. Osvježite ga anegdotama koje su stvarno vezane uz taj predmet vašeg izlaganja, pa ako su to samo kazivanja i legende, to i navedite.

Čak i neka manje poznata zanimljivost izlaganjem dobrog vodiča može za turistu predstavljati upečatljiv doživljaj. A možete izazvati i obratno. Onda ste loše obavili svoj posao.

Rastanak i odlazak. Ne pretjerujte s emocijama. Ne obećavajte dalje kontakte i dopisivanja ako to i onako ne činite. Oprostite se srdačno i pozovite ih da opet dođu, obećajte nova otkrića, događaje i uzbuđenja, ako to stvarno možete ispuniti. Ne pravite kiselo lice ako vam nisu dali napojnicu ili ste vi očekivali više. Budite na visini zadatka u svakom pogledu.

TURISTIČKI VODIČ I ETIKA

Etika nije pričanje o njoj, etika je činjenje. Ona je znanost o moralu, kao i samo moralno ponašanje. Kako postoji opće moralno ponašanje, tako i svaka profesija ima svoj etički pristup koji je ponekad, u cjelini ili djelomično iznesen i u pismenoj formi, a ponekad se jednostavno pretpostavlja da je djelatnicima poznat.

U poslovnom svijetu etično ponašanje je činilac stvaranja ugleda i poslovnog boniteta firmi. Turistički vodič obavlja delikatne poslove. Već smo prije objasnili što on treba i kako to treba činiti, a također što ne može i ne smije činiti. To je u neposrednoj vezi s njegovim etičkim ponašanjem koje mora biti odgovorno prema svima koji su s njim u

bilo kakvom odnosu. Izdvojiti posebno odnos prema turistima korisno je zbog svrhe ovog seminara, ali pri tome se ne smije izgubiti iz vida i odnos prema svemu i svima drugima.

Etika u turizmu utječe na ukupnu kvalitetu društva i doprinose slici o tom društvu kod svih koji koriste turističku uslugu.

Što sve to konkretno znači?

Vodič ne smije izmišljati, lažno predočavati, ucjenjivati turiste, zahtijevati naknade za ono za što je već plaćen, nuditi (ili informirati) krivotvorene ili nekvalitetne proizvode i usluge, dovoditi turiste svjesno u opasne situacije, napuštati ih kad im je potreban.

Ima mnogo situacija i događaja koji izazivaju etičke dileme, gdje postoje različite opcije i gdje je granica između moralnog i nemoralnog vrlo nejasna. No za neke stvari koje zagađuju odnose među ljudima nema dilema.

Nevedimo predrasude, diskriminaciju, nacionalizam, nasilje. Za razliku od toga poštenje, dobrota, iskrenost i mudrost trajne su vrijednosti (Konfucije).

KRATKA POVIJEST BOSNE I HERCEGOVINE

Uvod

Bosna i Hercegovina jeste zemlja zemljopisne i etničke različitosti. Geopolitički položaj današnje Bosne i Hercegovine, pojma zemljopisno šireg od povijesne zemlje Bosne, danas je, kao što je bio i mnogo puta ranije, kamen međaš različitih povijesnih, religijskih i ideoloških utjecaja. Zapadni i istočni utjecaj koji proistječu iz latinskih (rimskih, kasnije franačkih) i grčkih (bizantskih) tekovina stoljećima su se susretali upravo na području današnje Bosne i Hercegovine. Turska okupacija, te dugotrajno zadržavanje Turskog Carstva od 1463. do 1878. godine, dodatno je usložilo specifičnu kulturnu, ideološku i državotvornu sliku Bosne i Hercegovine. Što se tiče položaja Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske vlasti 1878. - 1918. te pokrajine su imale poseban status, različit od položaja drugih zemalja u sastavu Habsburške Monarhije. Stvaranjem kraljevine SHS 1918. godine Bosna i Hercegovina ulazi u sastav te države 1918. - 1941. godine. Velikoserpski vladajući krugovi u Beogradu, sukladno svojoj unitarističko-centralističkoj politici sustavno nastoje negirati postojanje povijesnih zemalja Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Nakon Drugog svjetskog rata 1945. godine Bosna i Hercegovina postaje jedna od republika federativne Narodne Republike Jugoslavije (ENR.I). odnosno Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Raspadom komunističke Jugoslavije 1991.-1992. godine, nakon krvavog rata koji je okončan Dajtonskim mirovnim sporazumom 1995. godine, Bosna i Hercegovina postaje samostalna, međunarodno-pravno priznata država.

Bosna i Hercegovina u pretpovijesno doba

U neolitsko doba nalazimo čovjeka na razmjerno visokom društvenom i kulturnom stadiju razvoja u onim krajevima koji su svojim karakteristikama omogućavali preduvjete za evoluciju neolitskog čovjeka. Kao i drugdje diljem Europe, neolitski čovjek se nastanio i živio u krajevima s naročitom formacijom tla praporom, koje je odgovaralo primjeni i daljem razvoju primitivnog ratarstva.

Najpoznatije nalazište iz ovog razdoblja nalazi se u Butmiru kraj Sarajeva gdje je na površini od 5 700 m² otkopano oko 90 zemunica - primitivnog oblika kuća djelomično ukopanih u zemlju, rasprostranjenih u Europi tijekom IV i u prvoj polovici III milenija. Pored Butmira, pozornije su proučena i nalazišta Donji Klakar i Novi Šeher.

Neolitska kultura u Bosni i Hercegovini autohtoni je proizvod balkanskih starosjedilaca čije nam ime nije poznalo.

Ilirska plemena koja su s Kavkaza i prednjoazijskog područja proširila i zavládala područjem Balkanskog poluotoka nositelji su kultura metalnog doba. Iliri su, doselivši na područje Bosne i Hercegovine, sa sobom donijeli brončanu tehniku obrade metala, a ovdje su je dodatno usavršili. Oni su također graditelji prvih gradina koje u velikom broju nalazimo po čitavom kraškom području od Krajine do južne Hercegovine. Gradine se nižu na gorskim visovima u četiri velike skupine koje odgovaraju glavnim obitavalištima najstarijih, po imenu nam poznatih ilirskim plemenima: na Glasincu između planine Romanije i rijeke Drine prebivalo je pleme Autarijata; pleme Delmata nastanilo se oko Tomislavgrada (Delminium); u Krajini - pleme Japoda i na jugu Neretve pleme Ardiejaca. Poznata arheološka nalazišta iz ovog razdoblja su nalazišta u Sanskom Mostu, Donjoj Dolini i Glasincu. Važnija nalazišta na plemenskom području Delmata su grobište kod Gruda u Bekiji i krematorij u Gorici kraj Sović-polja, dok je Plana kod Bileće najbogatije nalazište ardiejskog plemena.

U 4. stoljeću pr. Kr. jedan dio Kelta iz zapadne Europe seli na alpsko područje, a odatle dalje prema Podunavlju i Panoniji, a oko 400. godine pr. Kr. osnivaju u Eombardiji cisalpinsku Galiju odakle 387./6. godine ugrožavaju sam Rim. Na ovim područjima prodor Kelta je tekao samo djelomično mirno spajanjem nekih keltskih i ilirskih plemena; ostatak keltskog naseljavanja protekao je u ratnim osvajanjima zajedno s plemenom Ardiejaca uništili su kulturu oslabljenih Autarijata.

Kelti su utjecali na materijalni i na duhovni razvoj ilirskih plemena, tako Iliri od Keltskog doseljavanja napuštaju svoje mrtvačke obrede i zamjenjuju ih keltskim običajem spaljivanja umrlih.

Antičko doba

Pisana povijest ovih područja počinje s rimskim osvajanjima i njihovim prodorom u unutrašnjost Bosne i Hercegovine u 2. i 1. stoljeću pr. Kr. Rimljani su 9. godine nove ere ugasili posljednju pobunu ilirskih plemena pobijedivši Desijate u srednjoj Bosni, čime su uspostavili čvrstu vlast i omogućili gradnju putova i naselja u unutrašnjosti. Ceste koje su gradili služile su za dalja vojna osvajanja na istoku, ali i za trgovinu, osobito za otpremu zlata, srebra i olova iz rudnika u istočnoj Bosni. Bosna i Hercegovina je velikim dijelom pripadala rimskoj provinciji Dalmaciji, samo je dio sjeverne Bosne bio u sastavu provincije Panonije.

Kršćanstvo je vrlo rano prodrlo u rimske gradove - prvi biskupi se u Srijemskoj Mitrovici (samo nekoliko kilometara od sjeveroistočne granice BiH) spominju već u potkraj prvog stoljeća. Na području Bosne i Hercegovine iskopano je najmanje dvadeset bazilika iz rimskog doba.

Za vrijeme rimske dominacije preko ovih područja prošla je najezda Gota, a zatim i Huni i Alani (4. i 5. stoljeće). U 6. stoljeću na Balkan dolaze dvije nove rase: Avari i Slaveni. Oni su jedno vrijeme djelovali kao saveznici, no po zapisima Konstantina Porlirogeneta, bizantskog cara i povjesničara, slavensko pleme Hrvata na Balkan je pozvao tadašnji car Bizanta - Heraklije upravo s razlogom da odagnaju avarsku opasnost od Bizanta. Hrvati su u tome i uspjeli, nakon čega su se naselili na ova područja.

Doseljavanje Južnih Slavena (6. i 7. stoljeće)

Južnoslavenski narodi koji su se na ova područja naseljavali krajem 6. i u 7. stoljeću nisu bili državno organizirani. Hrvati su naselili područje koje odgovara današnjoj Hrvatskoj i veći dio današnje Bosne i Hercegovine, osim dijela oko rijeke Drine, dok su se Srbi naselili na području koji odgovara današnjoj jugozapadnoj Srbiji, te dijelove Podrinja i istočne Hercegovine.

U vrijeme naseljavanja Balkana južnoslavenska plemena nalazila su se na stadiju vojne demokracije - glavno zanimanje im je bio rat, a najvažnije odluke su još uvijek rješavali na demokratski način - putem narodnih skupština. Katalizatori državnog uređenja Južnih Slavena bili su dalmatinski gradovi, i uz njih vezana romanizacija; ratovi, tj. pre-raspodjela ratnog plijena koja je utjecala na ekonomsko raslojavanje društva; te Crkva, koja je svojom organizacijom i feudalnim karakterom dovela do ubrzanе feudalizacije Južnih Slavena. Područje Balkana, kao i Južni Slaveni koji su ga naseljavali nalazili su se pod različitim utjecajima razvijenih i moćnih država europskog Zapada i Istoka, tj. franačke i bizantske države. Južnoslavenska plemena na perifernim područjima teritorija bivše Jugoslavije, koja su graničila s razvijenijim državama (Slovenija - Franačka, Makedonija - Bizant) nisu uspjela organizirati samostalne feudalne države, dok su južnoslavenske zemlje koje nisu bile pod izravnim utjecajem Hrvatska i Srbija (Paška) to uspjele. Najizoliranija od ovih utjecaja - srednjovjekovna Bosna, sačuvala je i najviše slavenske posebnosti i izvornosti u svojoj organizaciji, ali se i razvila kasnije od susjednih ranofeudalnih država.

Srednjevjekovna Bosna (1180.- 1463.)

Prvi spomen imena Bosna (horion Bosona) susrećemo u izvoru iz 10. stoljeća (958. godine) u dijelu bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta - „De administrando imperio” ili „O upravljanju carstvom”. Drugi bizantski izvor (iz vjerojatno osamdesetih godina 12. stoljeća, onaj ljetopisca Kinama, tajnika Manuela Komnena) navodi da „Bosna ne sluša srpskog velikog župana... to im je tek susjedni narod koji ima svoje običaje i vlast”. Drugu polovicu 10. stoljeća Bosna se nalazi u sklopu hrvatske ranofeudalne države, a zatim je u sastavu Bizantskog Carstva, te u 11. stoljeću u sastavu Zete. Tijekom tridesetih godina 12. stoljeća ugarsko-hrvatski kraljevi se tituliraju „Ramae rex” i smatraju se gospodarom Bosne, premda stvarnu vlast u Bosni obnaša hrvatski plemić iz Slavonije - ban Borić. Krajem 12. stoljeća Bosna je samostalna država, a na vladarskom položaju se nalazi ban Kulin. I 1189. godine ban Kulin potpisuje ugovor s gradom Dubrovnikom, kojem jamči privilegije i povlastice dubrovačkim trgovcima. Kako se iz ovog dokumenta mogu izvući važni zaključci o postanku i karakteru bosanske države, u inače oskudnim pisanim izvorima, ovaj ugovor se smatra i „rodnim listom” bosanskog kraljevstva. Iz ovog izvora se vidi da je bosanski ban imao svoj dvor i dvorsku kancelariju, što predstavlja posljednji izraz, u izgradnji feudalne državne vlasti.

Bosanska srednjevjekovna država je poslije Kulina, zbog pojave patarenske Crkve bosanskih krstjana, bila pod pritiskom ugarsko-hrvatskih vladara, koji pojavu ove heretičke crkve uzimaju kao povod miješanja u bosanske državne stvari.

U ovakvim uvjetima slabi moć centralnog vladara, bana, a jača vlast velikaških obitelji velmoža. Drugu polovicu 13. stoljeća, pa sve do trećeg desetljeća 14. stoljeća karakteriziraju velikaški sukobi. U to su vrijeme hrvatski plemići Šubići držali su veliki dio Bosne pod svojom vlašću. I Šubići, a kasnije i drugi bosanski vladari, obilato daruju bosansku vlastelu i potvrđuju im privilegije da bi ih pridobili na svoju stranu. Tom taktikom služio se i ban Stjepan II. Kolromanić (1323. - 1353). On je, dajući u feud čitave oblasti pridobio znatan broj plemića, te ojačao bosansku državu. Za Stjepana Kotromanića Bosna jača i ekonomski; u potpunosti se prelazi na feudalni način proizvodnje, razvija se rudarstvo, koje unaprijeđuju doseljeni Šasi, cvate trgovina i sl. Država se od područja stare Bosne, tj. područja gornjih tokova rijeka Bosne, Rame i Neretve, širi na Donje Krajeve, Usoru i Soli - posjede plemićke obitelji Hrvatinića, župe Duvno i Livno i Glamoč, primorje od Cetine do Neretve te Hum - župa hercega Stjepana Kosače, po čijoj je tituli kasnije i dobila naziv Hercegovina.

Za njegova nasljednika bana, a kasnije kralja Tvrtka I bosanska država je doživjela svoj vrhunac. Tvrtko je teritorij Bosne proširio i na gornje Podrinje s Plivom, Tarom, srednjim i donjim Polimljem, Trebinje, Konavle i Dračevicu, te najzad Kotor, čime je stvorio uvjete da se u samostanu u Mileševu okruni za „kralja Srbijem, Bosni, Pomorju i zapadnim stranam”. Kako je kasnije proširio svoju vlast i na zemlje današnje Hrvatske - Dalmaciju i južnu hrvatsku do Velebita, te se od 1390. naziva „kralj Srbije, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja. Nakon smrti kralja Tvrtka došlo je do raspada bosanske države na pojedine oblasti. Plemićke obitelji Hrvoja Hrvatinića (od roda Svačića) koja je vladala Donjim Krajevima, Sandalja Hranića (kasnije Kosače) vojvode humske zemlje, te Pavla Kadinovića (te njegovi nasljednici Pavlovići) u Trebinju na jugu, te Olovu i Vrhbosni na sjeveru pa do Drine na istoku, bile su stvarni vladari svojih feudalnih posjeda - oblasni gospodari. Kraljevski posjedi su se nakon Tvrtka sveli na teritorij stare Bosne, kako je naprijed rečeno područje gornjih tokova rijeka Bosne. Rame i Neretve.

Značajna karakteristika bosanske srednjevjekovne države bila je i Bosanski sabor, koji se nazivao „sabor” „stanak”. „zbor”. „sva Bosna”. „sav rusakg bosanski” itd. Ovo staleško tijelo bosanskog plemstva raspravljao je i rješavao najvažnija državna pitanja. Naglašena uloga Sabora pored činjenice da se mogao sazvali i na inicijativu „bosanske rusagške

gospode", očitovala se i u tome da je Sabor često obavljao i izbor vladara, odlučivao o vladarevim darovima, o oduzimanju velikaških posjeda, o otuđivanju državnog teritorija, međunarodnim sporazumima, pitanjima rata i mira itd. Dodatnu posebnost srednjovjekovne Bosne nalazimo i u tome što je krupna vlastela - velmože imala svoje sabore, slične državnom saboru, sastavljene od svojih vazala.

Zbog nepristupačnog terena pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine, pokršćavanje nekih njenih dijelova završeno je u 9. stoljeću. U organizaciji Katoličke crkve Bosna je u ranom srednjem vijeku bila u crkvenom smislu vezana uz Splitsku nadbiskupiju (II. stoljeće), a od 12. stoljeća je pripojena Dubrovačkoj dijecezi.

No, kršćanska religija u Bosni imala je mnoge osebujne značajke. Naime, pored redovite katoličke vjeroispovijesti krajem 12. stoljeća javlja se heretička Bosanska crkva, čiji su se sljedbenici nazivali krstjani. Krstjansko krivovjerje bilo je slično bogumilskim, patarskim i manihejskim pokretima u drugim dijelovima Europe. Bogumilstvo je po nekim stajalištima bugarski heretički pokret, koji je u 10. stoljeću osnovao svećenik Bogumil, a koji se potom proširio na Carigrad i neke dijelove Balkana. Bogumilstvo predstavlja dualističku teologiju prema kojoj je Sotona gotovo jednako moćan kao i Bog. Kako je po njihovom učenju vidljivi, materijalni svijet, djelo Sotone, ljudi se Sotonskog utjecaja mogu osloboditi asketskim životom: odricanjem od mesa, vina i spolnih odnosa. Izravna posljedica ove nematerijalne teorijske pretpostavke bilo je odbacivanje ideje utjelovljenja Isusa Krista, a do njegove smrti na križu nije nikad došlo. Također, odbačeni su svi obredi do kojih je materija igrala određenu ulogu: krštenje vodom, pričeš, te osobito križ. Po stajalištu bosanskohercegovačke historiografije, Crkva bosanska imala je veliku potporu od strane bosanske vlastele. Struktura Crkve bosanske također je vrlo specifična. Titule koje srećemo u izvorima su gost, did i strojnik, a posebni naziv za posvećene vjernike bio je izabranik ili savršeni. Samo postojanje ove Crkve bilo je često povod vojni ugarsko-hrvatskih vladara u Bosnu. S tim u svezi, da bi spriječio jedan od tih pohoda ban Kulin sazvao je skup na Bilinom polju, u travnju 1203. godine, na kojem se zajedno sa svojim podanicima odrekao hereze i ponovo prihvatio katoličanstvo.

Materijalni, a osobito pisani, spomenici o razvoju srednjovjekovne Bosne rijetki su. Veliki dio podataka o društvenim i političkim značajkama bosanskog kraljevstva nalazimo u međunarodnim ugovorima i poveljama bosanskih vladara, koje se uglavnom nalaze u arhivima u Dubrovniku, Veneciji, Rusiji i Mađarskoj.

Posebno važni povijesni izvori za Bosnu i Hercegovinu su srednjovjekovni nadgrobni spomenici stećci. U suvremenim popisima zabilježeno ih je više od 58 000, a na njih više od 6000 uklesani su razni oblici i likovi, najčešće ljudski. Ti ukrašeni stećci, od kojih se najveći dio nalazi u Hercegovini, južnoj Bosni i obližnjim dijelovima Dalmacije nastali su u 14. i 15. stoljeću.

Pad Bosne i Hercegovine pod Turke (1463. - 1878.)

Ilirska osvajanja Balkana počinju prvom polovicom 14. stoljeća, dvjema bitkama koje su omogućile značajna prodore na teritorij današnje Bosne i Hercegovine, bitkom na rijeci Marici 1371. godine i na Kosovu polju 1389. godine. Turci nisu odmah uništavali postojeće feudalne države, a često bi čak i sudjelovali u velikaškim dinastičkim borba-ma, pljačkajući i stječući kontrolu na pojedinim dijelovima državnih područja. Vladare bi učinili svojim vazalima, pa su tako i bosanski kraljevi do Stjepana Tomaševića plaćali vazalski danak Osmanlijama.

Sredinom 15. stoljeća na području Humske zemlje formira se nova politička jedinica. Počeo ju je stvarati velmoža Sandalj Hranić proširivši svoje posjede od doline rijeke Rame do Kotora, od ušća Neretve do Lima. Formiranje Hercegovine dovršio je sin njegovog brata Stjepan Kosača, koji je uzeo titulu hercega, po čemu je Hercegovina i

dobila ime. U to vrijeme, u Bosni je Tvrtka II naslijedio Stjepan Tomaš (1443. - 1461.) koji se oženio kćeri herceg Stjepana Kosače Katarinom. Katarina je rodila troje djece, a nakon smrti svog supruga proglašena je kraljicom majkom i nastavila je živjeti na kraljevskom dvoru. Stjepan Tomašević, Tomašev sin iz prvog braka i posljednji kralj Bosne (1461. - 1463.), nadao se papinoj pomoći u borbi protiv Turaka, te je prestao plaćati danak sultanu Mehmedu II izazvavši tako sultanovu vojnu na Bosnu i njezin konačni pad. Kralj se bio sklonio u utvrđeni grad Ključ, gdje se Turcima i predao. Tomašević je na sultanov zahtjev naredio zapovjednicima gradova i tvrđava da se predaju osvajačima, nakon čega mu je sultan odrubio glavu. Nakon smrti Stjepana Tomaševića, kraljica majka Katarina sklonila se na Kupres, no ni tamo nije bila sigurna od turske ruke. Preko Stona je izbjegla u Dubrovnik, a odatle prebjegla u Rim, gdje je i umrla. U svojoj oporuci je napisala da Bosnu i Hercegovinu ostavlja svojoj djeci pod uvjetom da se vrate katoličkoj vjeri, u suprotnom zemlja ostaje posjed Svete Stolicе. Dugo očekivana pomoć pape i europskih vladara stigla je kasno po bosansko kraljevstvo. Ugarsko-hrvatski kralj Matijaš Korvin uvidjevši da je padom Bosne pala i posljednja prepreka za dalja turska pljačkanja i osvajanja Hrvatske i Ugarske. 1463. godine organizira vojnu protiv Turaka, i oslobađa vrbasku dolinu s Jajcem, te u idućih nekoliko godina na sjeveroistoku gotovo sve do Zvornika. Od osvojenih krajeve organizirao je dvije banovine Srebreničku i Jajačku, koja je osmanskim napadima odolijevala sve do poslije Mohačke bitke 1527. godine.

Kako smo naveli ranije, bosansko kraljevstvo je propalo 1463. godine, nakon čega su Ilirci pokušali osvojiti i Hercegovinu, no taj put bezuspješno. Hercegovina je osvojena nekih dvadesetak godina kasnije padom grada Herceg Novog 1482.

Osmansko Carstvo doživjelo je svoj vrhunac prodorom prema Beču, osamdesetih godina 17. stoljeća. Nakon njihova vojnog poraza pod Bečom, velika Osmanska imperija doživljava početak svog opadanja. S tim u svezi, nakon Karlovačkog mira 1699. godine. Požarevačkog 1718. i Beogradskog 1739. formiraju se približno današnje granice Bosne i Hercegovine. Zbog nastojanja Dubrovačke Republike da se odjeli od mletačkih posjeda u Dalmaciji. Turci su dobili dva izlaza na Jadransko more: Neum-Klek i Sutorinu kod Herceg Novog.

Okupacijom BiH od strane Turaka Osmanlija nastaju teška vremena za Hrvate katolike u toj zemlji. Zbog stalnih progona, a osobito nakon Bečkih ratova krajem 17. i u 18. stoljeću, oni masovno bježe s područja BiH, a na njihova ognjišta nastanjuje se po prvi put vlaško-pravoslavno i tursko pučanstvo. Da su vjerske prilike bile takve govori nam i sam turski sultan Mehmed II, koji u svom fermanu i bujruddiji između ostalog ističe da pa zauzimanju Bili nije našao niti jedne druge bogomolje nego katoličkih.

U vrijeme koje je prethodilo turskoj okupaciji BiH postojale su dvije katoličke biskupije: Bosanska, sa sjedištem u Đakovu, i Trebinjska sa sjedištem u Trebinju. Franjevački red je u Bosnu i Hercegovinu stigao krajem 13. stoljeća. Vrlo brzo su se pokazali uspješnim u suzbijanju bogumilske hereze, što su ostvarili mirnim, upornim i blagotvornim radom. Njihov dolazak značio je pojavu jedne vrlo značajne kulturološke komponente u BiH. Pored svoje vjerske uloge približili su se i narodu i vlasteli svojim neumornim evangelističkim radom, ali i obrazovnim djelovanjem. Tijekom dugih stoljeća osmanske okupacije ovih područja postali su jedna od rijetkih kulturoloških poveznica identiteta predosmanske BiH s modernom Bosnom i Hercegovinom. Franjevačka provincija Bosna Srebrena (dobila je ime po sjedištu biskupije u Srebrenici), imala je 37 samostana raspoređenih na čitavom području BiH. Dolaskom Osmanlija svi su samostani spaljeni, a franjevci su teškom mukom obnovili samostane u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu. Turci su osvojena područja u Euroaziji, sve do 1517. godine dijelili na dva velika upravna područja: Anadoljski i Rumejski beglerbegluk, elajet ili pašaluk. Kasnije se broj pašaluka povećao na devet, a za vladavine Sulejmana I Zakonodavca na četrdeset, među kojima

je Bosanski pašaluk bio jedan od najvećih. Bosanski pašaluk nastao je 1580. godine. U njegov sastav ulazili su Bosanski, Hercegovački, Požeški, Pakrački (Cernički), Bihaćki, Lički (Krčki), Kliški i Zvornički sandžak, koji su pored današnjeg područja Bosne i Hercegovine, uključivali i velike dijelove današnje Hrvatske.

Kako smo ranije napomenuli, dolaskom Turaka na područje Bosne i Hercegovine njezin etnički i konfesionalni sastav se promijenio. Tijekom dugih stoljeća okupacije, većinski katoličko pučanstvo povlačilo se na teritorije današnje Hrvatske, a jedan dio pripadnika Katoličke crkve, te skoro svi „bosanski krstjani“ prelaze na islam. Pored toga, vlaško-pravoslavno se stanovništvo, osobito lijekom 17. i 18. stoljeća, naseljava u opustošene krajeve Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Bosna i Hercegovine bila je granična i jedna od najudaljenijih pokrajina Osmanskog Carstva. Institucije nasljednih odžakluk timara (oznaka za posjed, feud) i ujedinjenost funkcija ajana i kapetana, koje su bile karakteristične za Bosnu i Hercegovinu pružile su ideološku osnovu bosanskohercegovačkom begovatu u njegovim kasnijim autonomaškim težnjama. Bit te borbe za autonomiju bio je u otporu reformama, koje je Osmansko Carstvo početkom i sredinom 19. stoljeća pokušalo sprovesti. Sultan Mahmud II i njegov nasljednik Abdul Medžid pokušali su reformirati zastarjeli srednjovjekovni karakter turske države i poboljšati ekonomski i društveni položaj pripadnika drugih vjerskih zajednica, donoseći niz zakonskih akata, no provedba tih zakona bila jako spora i teška, Hatišerifom od Gilhane 1839. godine počinje razdoblje agrarnih, administrativnih i vojnih reformi - Tanzimata. Veliki otpor promjenama pružili su pripadnici bosanskohercegovačkog begovata, koji su oružanim otporom osmanlijskoj centralnoj vlasti nastojali zadržali svoje privilegije.

Na čelu tog bosanskohercegovačkog otpora bio je mladi Husein - kapetan Gradašćević. Jedan od političkih zahtijeva koje su isticali nositelji ovog pokreta bio je taj da bosanskohercegovački vezir bude osoba iz ovih krajeva, a ne stranac. Tako je i Husein-kapetan, poznat i po nazivu Zmaj od Bosne nakon prvotnih vojnih uspjeha pobunjenika proglašen vezinom. No centralne vlasti su uz pomoć stolačkog Ali-age Rizvanbegovića uspjele privremeno slomiti otpor bosanskohercegovačkog begovata.

Bosna i Hercegovina u sastavu Austro - Ugarske Monarhije (1878. - 1918.)

Kraj 19. i početak 20. stoljeća donio je prekretnicu za daljnju povijest i sudbinu Bosne i Hercegovine. S trona odlazi Osmansko carstvo koje je vladalo Bosnom i Hercegovinom preko četiristotine godina i dolazi nova europska sila. Austro-Ugarska Monarhija. Socijalne napetosti, nezadovoljstvo kršćanskih podanika te otpor muslimanskog plemstva reformama u zadnjim decenijama osmanske vlasti doveli su do stanja nereda i kaosa u Bosni i Hercegovini. Ustanak potlačenog katoličkog i pravoslavnog pučanstva 1875. godine, u povijesti znan kao Hercegovački ustanak, koji je započeo u Gabeli pod vodstvom don Ivana Musića iz Klobuka i katoličkih svećenika dobio je značenje općeg ustanka protiv osmanske vlasti. Općenito se smatra da je razrez poreza za nerodnu 1874. godinu bio povod za ustanak (1875. - 1878.) koji je započeo u Hercegovini a koji je zahvatio Bosnu, Sandžak, Makedoniju i Bugarsku. Do kraja 1876. godine broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, koji su bježali pred nasiljem osmanskih vlasti prvenstveno na područje današnje Hrvatske i Crne Gore, popeo se na najmanje 100 000 a možda čak i 250 000. Ustankom u Bosni i Hercegovini otvorilo se istočno pitanje, pitanje opstanka kao i podjele osmanskih posjeda u Europi, Aziji i Africi. Poraz Turske u rusko-turskom ratu (1877. - 1879.) te sklapanje Sanstefanskog mira izravno su se odrazili na Bosnu i Hercegovinu. Sanstefanskim ugovorom iz. ožujka 1878. godine bio je predviđen neki oblik autonomije za Bosnu i Hercegovinu, u zemlji su se trebale provesti reforme čije modifikacije su trebale utvrditi Austrija, Turska i Rusija. Međutim, zbog nepoštovanja sklopljenog dogovora, na inicijativu austrougarske diplomacije od 13. lipnja do 13. srpnja 1878. godine

u Berlinu sazvan je skup predstavnika tadašnjih velikih sila Njemačke, Austro-Ugarske Monarhije, Francuske, Velike Britanije, Italije, Rusije i Turske.

Berlinskim sporazumom, odnosno člankom 25. Berlinskog ugovora Austro-Ugarska Monarhija dobila je europski mandat da okupira i upravlja provincijama Bosnom i Hercegovinom, uspostavi red i mir te osigura sudbinu njezinih naroda. Ulazak austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu katoličko pučanstvo je doživjelo kao svojevrsno oslobođenje za razliku od muslimana i srpsko-pravoslavnog pučanstva koji su to smatrali okupacijom. Austrougarska vojska je nakon dva i pol mjeseca borbe slomila otpor muslimanskih ustanika kojima su se djelomično pridružili i pripadnici srpsko-pravoslavnog pučanstva.

Jedno od najvažnijih pitanja koje se postavljalo nakon austrougarskog zauzeća Bosne i Hercegovine bilo je pitanje suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom. Bosna i Hercegovina se smatrala općedržavnim područjem kojim upravlja Zajednička vlada i vlade Austrije i Ugarske. Bosna i Hercegovina nije bila ravnopravna s ovim državama jer se nalazila pod upravom njihovih vlada i kontrolom parlamenata. Pučanstvo Bosne i Hercegovine nije uživalo građanska i politička prava kao što su to imali građani Austro-Ugarske i Osmanskog carstva. Građani Bosne i Hercegovine su tretirani kao bosanskohercegovački zemaljski pripadnici.

Uprava je bila povjerena Zajedničkom ministarstvu Financija na čijem čelu je od 1882. do 1903. godine bio Benjamin Kállay. Njegovim dolaskom oblikuje se austrougarska politika prema Bosni i Hercegovini koja se održava sve do propasti Monarhije 1918. godine. Benjamin Kállay kao službeni promotor austrougarske politike nastoji u bosanskohercegovačkom pučanstvu razviti osjećaj zemaljske, bosanske narodnosti te stvoriti poseban bosanski jezik. Pokušaji izgradnje bosanske nacionalne ideologije postoje od šezdesetih godina 19. stoljeća. Bosanski namjesnik Osman Šerif Topal-paša može se smatrati idejnim tvorcem interkonfesionalnog bošnjaštva kojim se u načelu obuhvaća cjelokupno bosansko pučanstvo. Benjamin Kállay i austrougarske vlasti zabranjuju manifestaciju hrvatskog i srpskog imena, nacionalna očitovanja kao što su grbovi, zastave, narodne pjesme te sve što bi moglo asocirati na povijesnu baštinu i tradiciju. Stvaranjem interkonfesionalnog bošnjaštva odnosno bosanstva stvorila bi se protuteža hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideologiji. Hrvatsko-katoličko pučanstvo kao i pravoslavno nije prihvatilo ideju bošnjaštva. Politika stvaranja interkonfesionalnog bošnjaštva odnosno bosanstva nije se mogla suprotstaviti hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji a i muslimanski krugovi u najvećem dijelu je ne prihvaćaju pa se sa sigurnošću može tvrditi da početkom XX stoljeća bosanstvo odnosno bošnjaštvo nije predstavljalo alternativu hrvatskom i srpskom nacionalnom pokretu u Bosni i Hercegovini.

Odmah po zauzeću, austrougarske vlasti su nastojale uspostaviti kontrolu nad vjerskim zajednicama u BiH. Sveta Stolica i austrougarske vlasti bulom Ex hac augusta principis Apostolorum cathedra 5. srpnja 1881. uspostavljaju svjetovnu crkvenu hijerarhiju te za prvog bosanskohercegovačkog nadbiskupa imenuju dr. Josipa Stadlera. Uplitanje austrougarskih vlasti u vjerske poslove srpske pravoslavne crkve izazvalo je nezadovoljstvo srpskog pučanstva koje se manifestira kroz borbu Srba za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Austro-Ugarska uspostavlja kontrolu tako što je 28. ožujka 1880. godine zaključila konvenciju sa Carigradskom patrijaršijom, po kojoj austrijskom caru uz plaćanje godišnje naknade pripada pravo da izabire mitropolita i episkope i da ih predlaže Patrijaršiji radi ispunjenja kanonske formalnosti.

Nezadovoljstvo islamske vjerske zajednice svojim statusom dalo je osnovni poticaj za izraženiju aktivnost koja se manifestirala kroz borbu muslimana za vakufsko-mearifsku

autonomiju. Borba muslimana za vakulsko-mearifsku autonomiju prolazila je kroz dvije faze. U prvoj fazi imala je karakter borbe za autonomiju upravljanja vjerskim životom i školstvom, da bi u drugoj fazi prerasla u okvire političkih stranaka. Borba muslimana za uspostavu vjerske i vakufsko-mearifске autonomije prestaje sporazumom u rujnu 1908. godine, koji je sankcioniran u travnju 1909. godine. Ovim sporazumom Austro-Ugarska Monarhija osigurala je nadležnost u izboru i imenovanju najviših vjersko-prosvjetnih organa.

Prve građanske političke stranke u Bosni i Hercegovini početkom 20. stoljeća su nastale iz vjersko-prosvjetnih organizacija a na prvom mjestu ističu svoje nacionalno-političke ciljeve. Prva stranka koja se javlja u Bosni i Hercegovini bila je Muslimanska narodna organizacija, osnovana 1906. godine. Ova stranka zahtijeva političke i građanske slobode, slobodu javnih korporacija i autonomiju Bosne i Hercegovine. Politička stranka sa srpskim predznakom bila je Srpska narodna organizacija koja je imala nacionalno političke ciljeve. Također zahtijevaju autonomiju Bosne i Hercegovine koja u konačnici vodi ujedinjenju Bosne i Hercegovine s Kraljevinom Srbijom. Stranka koja je okupljala Hrvate u to doba bila je Hrvatska narodna zajednica, utemeljena 1906. godine u Docu kod Travnika. Zahtijevaju sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Stranka vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera, Hrvatska katolička udruga temeljila se na programu Starčevićeve HSP od 26. lipnja 1894. godine i osnovana je neposredno pred prve izbore za bosanskohercegovački Sabor 1910. godine. Razlog ovakvoj podijeljenosti među Hrvatima nalazio se u različitom poimanju karaktera političke stranke. Austro-Ugarska Monarhija je anektirala Bosnu i Hercegovinu 1908. godine. Jednostrano proglašenje aneksije izazvalo je međunarodnu krizu koja se stišala kad je uz određenu materijalnu odštetu i povlačenje austrougarskih vojnika iz Novopazarskog sandžaka Osmansko carstvo priznalo čin aneksije. Aneksija je izazvala uznemirenost srpskog i napose muslimanskog pučanstva koji nisu mogli prihvatiti činjenicu da su aneksijom postali podanici kršćanskog vladara. Nakon što su aneksiju priznale sve europske zemlje to čine i Srpska narodna organizacija i Muslimanska narodna organizacija jer je priznanje habsburškog suvereniteta bio osnova za legalno političko djelovanje. Za razliku od muslimanske i srpske stranke, Hrvatska narodna zajednica je na audijenciji kod cara Franje Josipa izrazila zahvalnost hrvatskog naroda za aneksiju jer se nadala da bi se u novonastalim uvjetima Bosna i Hercegovina mogla priključiti Hrvatskoj. 17. veljače 1910. godine proglašen je Ustav za Bosnu i Hercegovinu koji je u znatnoj mjeri pridonio aktiviranju političkog života budući da je Ustavom uspostavljena institucija Sabora. Sabor je sastavljen je kombinacijom socijalnog, nacionalnog i virilističkog kurijalnog sustava. Nije imao zakonodavnu vlast koja je još uvijek bila u nadležnosti cara, njegova nadležnost se prostirala isključivo na „bosanskohercegovačke poslove“. Pored 72 izabrana zastupnika u Sabor je ulazilo i 20 virilista. Zakonodavna aktivnost u bosanskohercegovačkom Saboru bila je skromna. Atentatom na austrougarskog prijestolonasljednika 28. lipnja 1914. godine prekinuta je mogućnost sankcioniranja i realizacije nekih već usvojenih zakona i zakonskih projekata.

Bosna i Hercegovina između dva svjetska rata (1918.- 1941.)

Neposredan povod za izbijanje Prvog svjetskog rata bilo je ubojstvo austrougarskog prijestolonasljednika nadvojvode Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije 28. lipnja 1914. godine u Sarajevu. Atentat je izvršio Gavrilo Princip pripadnik srpske nacionalno-revolucionarne organizacije Mlada Bosna. Nedugo nakon ovog događaja Austro-Ugarska Monarhija objavljuje rat Srbiji što je bio izravan uzrok lančane reakcije koja je dovela do svjetskog rata. Izbijanjem rata nastupila su teška vremena u Bosni i Hercegovini. Nakon atentata došlo je do progona srpskog pučanstva, uslijedila je masovna

mobilizacija i zemlja je gospodarski propadala.

Raspuštanjem Sabora uklonjene su sve mogućnosti za djelatnost političkih stranaka. Tijekom Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je bila u središtu interesnih sfera Austrije i Ugarske, koje Bosnu i Hercegovinu vide u sklopu Austrije ili Ugarske ili podijeljenu između te dvije države. Osim austrougarskih političara i južnoslavenski političari okupljeni u Jugoslavenskom odboru na čelu s dr. Antom Trumbićem tražili su modalitete za preustroj balkanskih zemalja nakon Prvoga svjetskog rata. Jedni su tražili rješenje unutar postojećeg državnog ustrojstva na način da bi se sačuvala Monarhija i njena dualistička struktura uz otvaranje mogućnosti za njeno trijalisličko preuređenje.

S druge strane javljaju se ideje o formiranju nove države izvan okvira Austro-Ugarske Monarhije koja bi nastala ujedinjenjem Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Slovenije s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom.

Odlukom Hrvatskog sabora 29. listopada 1918. godine prestaje austrougarska vlast nad hrvatskim zemljama te se istovremeno stvara nova samostalna država Slovenaca, Hrvata i Srba u kojoj je Narodno vijeće proglašeno za vrhovni organ vlasti sa sjedištem u Zagrebu. Istovremeno se formiraju i Narodno vijeće za Sloveniju (Narodni svet), Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu sa sjedištem u Sarajevu te narodna vijeća u Dalmaciji, na Hrvatskom primorju i u Istri. Formiranjem tih pokrajinskih vlasti za Sloveniju, Hrvatsku i Slavoniju, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu izražena je tendencija za federativno uređenje nove države. Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu je 1. studenog 1918. godine preuzelo vlast od austrougarskog zemaljskog poglavara Sarkotića i time prestaje postojati Austro-Ugarska uprava nad Bosnom i Hercegovinom.

Država Slovenaca, Hrvata i Srba obuhvaćala je sve južnoslavenske zemlje u sastavu Austro-ugarske Monarhije: Baranju, Bačku i Banat, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, slovenske zemlje (Korušku, Kranjsku, Štajersku, Gorišku, Gradišku), Istru, Rijeku i Trst.

Prvoprosinačkim aktom 1918. godine ujedinila se Država Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ulaskom u sastav nove države, u kojoj je od samog početka ozakonjena velikosrpska hegemonija i teror nad nesrpskim narodima, Bosna i Hercegovina je u prvo vrijeme ipak očuvala određene elemente i oblike svoje posebnosti. Narodna vlada za BiH nastavila je obavljati svoje redovne poslove sve do 31. siječnja 1919. godine. Naredbom regenta Aleksandra, Narodna vlada preimenovana je u Zemaljsku vladu i iz njenog djelokruga izdvojeni su i prenijeti na centralnu vladu u Beogradu najvažniji resori. U nadležnosti Zemaljske vlade za BiH ostala su četiri povjereništva: za unutarnje poslove, pravosuđe, poljoprivredu te za prosvjetu i vjerske poslove.

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu djelovala je sve do donošenja tzv. Vidovdanskog ustava 28. lipnja 1921. godine, kojim je uspostavljena Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu na čijem čelu se nalazio pokrajinski namjesnik. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu djelovala je sve do veljače 1924. godine kada se ukida.

Pitanjem položaja Bosne i Hercegovine bavili su se mnogi političari prije izglasavanja Vidovdanskog ustava. Vidovdanski ustav bio je prvi ustav Kraljevine SHS, donesen je 28. lipnja 1921. godine na pravoslavni blagdan sv. Vida pa se zbog toga tako i naziva. U osam ustavnih nacrti i projekata bez obzira jesu li ti nacrti predviđali federalističko, umjereno centralističko ili unitarističko-centralističko uređenje, bio je predviđen neki vid autonomije za Bosnu i Hercegovinu (tako da bi pojedini dijelovi bili vezani za okolne zemlje, ili što bi unutar Bosne i Hercegovine Krajina imala poseban status, ili što bi Dalmacija bila vezana s Bosnom i Hercegovinom). Jedino je Jugoslavenska muslimanska organizacija inzistirala na potpunom teritorijalnom integritetu i cjelovitosti Bosne i Herce-

govine. Jugoslavenska muslimanska organizacija uspjela je s Vladom postići sporazum po kojem je u Ustav unesen član 135. poznatiji kao turski paragraf, kojim je određeno da Bosna i Hercegovina ostaje u svojim granicama te da postojeći okruzi u njoj vrijede kao oblasti. To je bio ustupak muslimanskoj politici da bi velikosrpska politika uspjela izglasati tzv. Vidovdanski ustav po kojem je u potpunosti ozakonjena velikosrpska hegemonija. Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi predviđena je podjela države na 33 oblasti. Dotadašnji okruzi sukladno članku 135. Ustava vrijede kao oblasti. Zadržavaju se tuzlanska, sarajevska, hercegovačka, travnička, vrbaska i bihaćka oblast čime Bosna i Hercegovina sve do proglašenja diktature kralja Aleksandra 1929. godine u određenom smislu ostaje teritorijalno cjelovita.

Pucnji radikalskog zastupnika Puniše Račića u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. godine koji su rezultirali ubojstvom Pavla Radića, Đure Basaričeka te ranjavanjem Stjepana Radića (koji je od posljedica ranjavanja preminuo), Ivana Pernara i Ivana Grande izazvali su državnu krizu na koju kralj Aleksandar i velikosrpski krugovi reagiraju uvođenjem diktature.

Šestog siječnja 1929. godine kralj Aleksandar ukida tzv. Vidovdanski ustav, zabranjuje rad političkim strankama i raspušta Narodnu skupštinu. Početkom listopada 1929. godine donosi Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja. Ovim zakonom država dobiva novi naziv Kraljevina Jugoslavija a opća uprava se vrši u devet novih administrativno-teritorijalnih jedinica, banovina. Velikosrpskoj politici, s kraljem Aleksandrom na čelu, uspjelo je osigurati većinu srpsko-pravoslavnog pučanstva u čak šest banovina. Ovim činom uspjelo je velikosrpskoj politici razbiti povijesnu cjelinu i teritorijalno jedinstvo Bosne i Hercegovine na način da je Bosna i Hercegovina bila podijeljena na četiri banovine: Drinsku u koju je ulazio dio Srbije, Vrbasku u koju je uključen dio Hrvatske, Primorsku koja je obuhvatila dio dalmatinske obale i Zetsku koja je u najvećem dijelu obuhvaćala područje današnje Crne Gore. Proglašenjem diktature zaoštrava se pitanje unutarnjeg uređenja države, pitanje uspostavljanja parlamentarizma, unutarnje stanje u državi se sve više pogoršava te utječe na njen međunarodni položaj. Sve su to bili razlozi koji su primorali kralja Aleksandra da prividno ukine apsolutistički režim i 3. rujna 1931. godine narodu „daruje“ Ustav. Ovaj ustav je nazvan oktroiranim jer ga nije donio parlament nego vladar. Oktroiranim ustavom uspostavljen je dvodomni parlament ali njegovo funkcioniranje nije odgovaralo osnovnim načelima parlamentarizma. Oktroirani ustav je zapravo u potpunosti ozakonio centralističko-unitarističko uređenje, velikosrpsku hegemoniju i prevlast te sloga određeni oporbeni građanski krugovi na čelu s Hrvatskom seljačkom strankom Vladka Mačeka zahtijevaju ukidanje velikosrpske hegemonije te rješavanje hrvatskog pitanja i federalizaciju države. Ovi zahtjevi su definirani u rezoluciji Seljačko-demokratske koalicije, nazvane Zagrebačke punktacije iz 1932. godine u kojoj se između ostalog zahtijeva okončanje srpske hegemonije te federalizacija države stvaranjem hrvatske federalne jedinice u sastavu Kraljevine Jugoslavije. Slične izjave dali su i Mehmed Spaho vođa Jugoslavenske muslimanske organizacije u siječnju 1933. godine. Anton Korošec vođa Slovenske ljudske stranke te Davidović vođa Demokratske stranke. Zbog stavova izraženih u Zagrebačkim punktacijama Vladko Maček je osuđen na tri godine zatvora.

Ubojstvo kralja Aleksandra u Marseillu 1934. godine, koje su izveli emigranti okupljeni u ustaškoj organizaciji Ante Pavelića koja se formirala nakon ubojstva prvaka Hrvatske seljačke stranke 1928. godine u Beogradu i pripadnici makedonske emigracije organizirani u VMRO, dovodi je do novog smjera unutarnje politike. Budući da je kralj Petar II bio maloljetan do njegove punoljetnosti uspostavljeno je namjesništvo od tri člana na čelu s knezom Pavlom Karađorđevićem. Promijenjena situacija u svijetu i državi, sve agresivniji nastup njemačkog nacizma i

talijanskog fašizma, uvjetovali su da su beogradski vladajući krugovi na čelu s knezom Pavlom počeli tražili model funkcioniranja u zajedničkoj državi u smislu postizanja sporazuma s Hrvatima i Slovencima o preuređenju države na federalističko-autonomnim osnovama. U svezi s time, nakon dugotrajnih pregovora 26. kolovoza 1939. godine, zaključen je sporazum između srbijanskih krugova i vođe Hrvatske seljačke stranke Vladka Mačeka, u povijesnoj literaturi poznat kao sporazum Cvetković Maček. Tim sporazumom, odnosno Uredbom o Banovini Hrvatskoj, stvorena je Banovina Hrvatska kao posebna federalna jedinica u Kraljevini Jugoslaviji te zajednička vlada Cvetković - Maček. Istovremeno je otvoreno pitanje daljnje državno pravne reorganizacije Kraljevine Jugoslavije. Po sporazumu Cvetković Maček u sastav Banovine Hrvatske ulaze Primorska i Savska banovina te kotarevi Dubrovnik, Šid. Ilok, Brčko, Derventa. Gradačac, Travnik i Fojnica. Posebno mjesto zauzimalo je pitanje Bosne i Hercegovine, koja je bila u središtu političke borbe za prevlast između velikosrpske i hrvatske politike. Banovini Hrvatskoj je iz Bosne i Hercegovine pripalo trinaest kotara i to: Brčko, Bugojno, Derventa, Duvno, Livno, Fojnica, Gradačac, Konjic, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac i Travnik. Ovakva podjela Bosne i Hercegovine izazvala je vrlo živa politička previranja koja nisu prestala sve do početka Drugog svjetskog rata. Najgovorniji protivnici sporazuma bili su muslimanski političari iz Bosne i Hercegovine koji uporno zagovaraju ideju autonomije Bosne i Hercegovine te dijelom srpski političari koji su u ovom sporazumu vidjeli slom vlastite hegemonije. Banovina Hrvatska se formirala neposredno pred Drugi svjetski rat, događaji koji su slijedili sve više približavaju rat Kraljevini Jugoslaviji. Nadajući se da će izbjeći rat vlada Cvetković - Maček potpisala je protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. ožujka 1941. godine. Dva dana kasnije 27. ožujka 1941. jugoslavenski generali uz pomoć britanske obavještajne službe izveli su državni udar smijenivši kraljevsko namjesništvo i vladu Cvetković Maček. Maloljetni kralj Petar proglašen je za kralja te je formirana nova vlada pod predjedništvom generala Dušana Simovića, koji je dao izjavu da ostaje pri protokolu od 25. ožujka 1941. godine. Bez obzira na spomenutu izjavu Jugoslavija je napadnuta 6. travnja 1941. godine bez prethodne objave rata. Potpisivanjem kapitulacije 17. travnja 1941. godine Kraljevina Jugoslavija je prestala postojati kao država.

Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu (1941.- 1945.)

Razbijanjem Jugoslavije, nacistička Njemačka se odlučila za stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Odmah nakon ulaska Nijemaca u Zagreb, njemačke okupacijske vlasti nude vlast predsjedniku Hrvatske seljačke stranke, Vladku Mačeku, što on odlučno odbija. Nakon toga Nijemci dovode na vlast vođu ustaškog pokreta u emigraciji Antu Pavelića da preuzme vlast i stvori kvinslišku Nezavisnu Državu Hrvatsku. Prethodno, već 10. travnja 1941. godine Slavko Kvaternik proglašava NDH u koju je uključena i Bosna i Hercegovina. Cijeli teritorij NDH bio je podijeljen između njemačke i talijanske interesne sfere a crta razdvajanja išla je od sjeverozapada do jugoistoka Bosne i Hercegovine. Država je podijeljena na 22 velike župe na čelu s velikim županima. U Bosni i Hercegovini to su bile sljedeće velike župe: Hum (Mostar), Krbava i Psat (Bihać), Lašva i Glaž (Travnik), Pliva i Rama (Jajce), Sana i Buka (Banja Luka), Usora i Soli (Tuzla), Vrbosna (Sarajevo). U sklopu velikih župa bile su općine i kotarske ispostave. Zbog velikosrpskog pritiska za vrijeme „stare Jugoslavije“ jedan dio muslimana podržao je nastajanje NDH te se priključio hrvatskoj vojsci (činili su je ustaške i domobranske postrojbe) a drugi dio partizanskim jedinicama.

Nedugo nakon uspostave NDH jedan dio muslimanskog građanstva u Bosni i Hercegovini potpisuje u više bosanskohercegovačkih gradova rezolucije otvoreno se ograđujući od ustaške politike, masovnog progona i istrebljenja srpskog i židovskog pučanstva. Totalitaran model države koji se temeljio na politici rasne i nacionalne netrpeljivosti,

rezultirao je osnivanjem koncentracijskih logora u kojima su izvršeni masovni zločini i u kojima su najviše stradavali Srbi, Židovi, Romi te Hrvati pripadnici partizanskog pokreta. Glavni i najveći logori bili su u Jasenovcu i Staroj Gradišci. Unutarnja totalitaristička i „balkanska“ politika ustaškog pokreta izazvala je živu reakciju i javnu osudu. Tako je zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac često javno u ratnom razdoblju prosvjedovao protiv proturasnih, protuvjerskih i protusrpskih zakona.

U ovo vrijeme Komunistička partija Jugoslavije na čelu s Josipom Brozom Titom nastoji organizirati otpor ustaškoj vlasti, njemačko-vojnim snagama te četničkom pokretu Draže Mihajlovića nastupajući s programom obnove Jugoslavije s komunističkim sustavom. Tu politiku jasno artikuliraju odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a po kojima je nakon rata trebalo stvoriti komunističku Jugoslaviju na federalističkim principima te odlukama ZAVNOBIH-a po kojima je za Bosnu i Hercegovinu u budućoj zajedničkoj državi bio predviđen status ravnopravne federalne jedinice u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) a kasnije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ).

U proljeće 1945. godine nakon vojnog sloma sila Osovine propada ustaški pokret Ante Pavelića i NDH, četnički pokret Draže Mihajlovića te postepeno dolazi do uspostave nove komunističke FNRJ, odnosno kasnije nazvane SFRJ, u kojoj je Bosna i Hercegovina dobila status ravnopravne republike u zajedničkoj državi.

Slomom NDH, hrvatska vojska uz mnoštvo civila, žena, djece i staraca bježi pred partizanskim snagama prema austrijskoj granici nadajući se da će ih prihvatiti savezničke (anglo-američke) snage. No po naređenju Engleza, nakon razoružanja, hrvatska vojska se predaje partizanskim snagama nakon čega dolazi, na Bleiburškom polju i kasnije na brojnim križnim putevima, do masovnih likvidacija kako vojnika tako i civila od strane pojedinih partizanskih jedinica.

Bosna i Hercegovina kao samostalna država (1992.)

Raspadom Jugoslavije, početkom devedesetih godina 20. stoljeća, u svojem najoštrijem obliku postavlja se pitanje budućeg položaja Bosne i Hercegovine. Po tradicionalnom velikosrpskom konceptu, Bosnu i Hercegovinu je trebalo s dijelovima Hrvatske priključiti velikoj nacionalnoj srpskoj državi. Muslimansko političko vodstvo je u uvjetima potpunog raspada Jugoslavije zahtijevalo uspostavu suverene samostalne države Bosne i Hercegovine u kojoj bi se uveo tzv. unitarno-građanski koncept ustrojstva države. U Bosni i Hercegovini, još u vrijeme pada Berlinskog zida 1989. godine, komunizam postupno prestaje biti ideološka osnova društva te dolazi do oživljavanja određenih nacionalnih političkih ideologija. 1990. godine dolazi do organiziranja nacionalnih političkih stranaka, muslimanske Stranke demokratske akcije (SDA), Srpske demokratske stranke (SDS) i Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), koje pobjeđuju na prvim slobodnim višestranačkim izborima u studenom iste godine. Ovakvi rezultati izbora najavili su nove pravce unutar bosanskohercegovačke politike. U složenim uvjetima raspada Jugoslavije tijekom 1991. godine u Bosni i Hercegovini Hrvati i Muslimani u određenom smislu surađuju u borbi protiv velikosrpskih planova o stvaranju velike nacionalne srpske države. U svezi s tim, 9. siječnja 1992. godine na tzv. plebiscitu bosanskohercegovački Srbi jednostrano proglašavaju Srpsku Republiku u Bosni i Hercegovini. Rezultati referenduma od 1. ožujka 1992. godine na kojem se više od 60% (63.7%) građana Bosne i Hercegovine, uglavnom Muslimana i Hrvata izjasnilo za samostalnu, neovisnu i suverenu državu, potaknuo je Europsku zajednicu da 6. travnja 1992. godine prizna Bosnu i Hercegovinu. Potvrdu državno-pravnog subjektiviteta Republika Bosna i Hercegovina je ostvarila u svibnju 1992. godine (21./22.5. 1992) kada je primljena u Ujedinjene

narode. Nakon toga u Bosni i Hercegovini dolazi do razbuktavanja krvavog rata između srpske strane, potpomognute od matice Srbije i tzv. JNA i zajedničke hrvatske i muslimanske strane. U tom ratu (1992.) srpska strana, u vojnom smislu daleko nadmoćnija, zauzela je veći dio Bosne i Hercegovine. Nakon toga, početkom 1993. godine dolazi do ratnih sukoba između dojučerašnjih saveznika, hrvatske strane organizirane u HVO te muslimansko-bošnjačke strane organizirane u Armiju BiH. Glavni razlog sukoba bio je različito stajalište oko unutarnjeg državnog uređenja u Bosni i Hercegovini. Ratni sukobi između Bošnjaka-muslimana i Hrvata okončani su 18. ožujka 1994. godine Washingtonskim sporazumom i stvaranjem hrvatsko-muslimanske federacije u Bosni i Hercegovini. Federacija se sastoji od deset županija/kantona: Unsko sanska županija/kanton, Posavska županija/kanton, Tuzlanska županija/kanton, Zeničko-dobojska županija/kanton, Bosansko-podrinjska županija/kanton, Hercegovačko-neretvanska županija/kanton, Zapadno-hercegovačka županija/kanton, županija/kanton Sarajevo i Hercegbosanska županija/kanton. Konačno je rat u BiH okončan Daytonskim sporazumom u studenom 1995.

U američkoj vojnoj bazi Wright Patterson u gradu Dayton-u, država Ohio, okupili su se predstavnici zaraćenih strana koji su potpisali sporazum o političkom i državno-pravnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine po kojemu se ona sastoji od dva entiteta. Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine. U Parizu te iste godine 14. prosinca svečano je potpisan mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu.

Obljetnica grada Mostara (1452.-2002.)

Gradovi kao i ljudi u svojoj prošlosti imaju značajnije datume i obljetnice. Godine 2002. grad Mostar je obilježio svoju 550. godišnjicu prvog spomen naselja, grada i tvrđave na Neretvi. U srednjem vijeku gradovi s utvrđenjima podizani su na strateški važnijim položajima, pomorskim i riječnim prometnicama, te raskrižjima trgovačkih putova i značajnih prirodnih prelaza. Tako je postupno koncem prve polovice XV st. pored ušća rijeke Radobolje u Neretvu nastalo naselje na obalama rijeke, te utvrđenja i most čime je udaren temelj budućem gradu Mostaru.

Za izučavanje srednjovjekovne prošlosti Bosne i Hercegovine i njoj susjednih zemalja najznačajnija vrela nalaze se u poznatom Dubrovačkom arhivu. U jednom dokumentu ovog arhiva datiranom prije 550 godina, 1452. godine, nalazimo da se sin poznatog velikaša hercega Stjepana Kosače, koji je vladao širim područjem današnje Hercegovine, odmetnuo od oca i zauzeo pored ostalih „duo castelli da ponte du Neretua“ (dva utvrđena grada s mostom na Neretvi).

Istraživači starije prošlosti Mostara i ovog dijela Hercegovine obično uzimaju ovaj podatak kao početak razvoja grada na Neretvi. Prema navodima također uglednih dubrovačkih kroničara M. Orbinija i D. Lukarića Mostar je 1440. g. osnovao ugledni patarenski gost Radin Butković, jedan od najistaknutijih dvorjanika hercega Stjepana Kosače. Ovi navodi su vjerojatni i mogući iako ne spominju izvor kojim potvrđuju odakle su došli do godine osnivanja grada.

Pored niza povjesničara koji su istraživali stariju prošlost i nastanak grada Mostara, najbolju studiju o ovoj problematici objavio je dr. Pavao Anđelić. naš ugledni povjesničar i arheolog, specijalist za sredni vijek Bosne i Hercegovine. Prema navodima ovoga autora utemeljenim na dubrovačkom dokumentu iz 1452. g. „duo castelli da ponte di Neretua“ i drugim povijesnim vrelima grad na desnoj obali Neretve se spominje kao Cimski grad 1443., 1444. i 1445. god. ovaj naziv dobio je po toponimu Cim, starom naselju zapadno od grada.

Također, prema interpretaciji istog autora kaštel na lijevoj obali Neretve imao je naziv Nebojša koji se spominje u povijesnim vrelima 1444, 1448 i 1454. god. proces spajanja navedena dva grada zajedno s mostom u jedno naselje počeo je prije 1452. godine kada oba grada nose jedinstvenu oznaku dva grada na Mostu. Zapadni grad se nešto brže sjedinjavao s mostom, jer se on već 1454. godine naziva po mostu, dok u istom dokumentu naziv Nebojša (istočni grad) zadržava svoje prvotno ime. Spajanje dvaju gradova s mostom, koje je počelo prije 1452. godine u prvim godinama turske uprave u ovim krajevima. 1468. godine već je završeno.

Ako se postavi pitanje kako je i zašto u srednjem vijeku došlo do podizanja lančanog mosta na ovom dijelu toka rijeke Neretve u Hercegovini, dolazimo do vrlo jasnoga odgovora. Dugo vremena dva velika područja hercegove zemlje u posjedu moćnoga feudalca Stjepana Kosače bila su razdvojena koritom rijeke Neretve koju je bilo neophodno premostiti odgovarajućom konstrukcijom.

To je izvršeno na najpogodnijoj prirodnoj lokaciji na Neretvi gdje su već postojala dva naselja na obalama rijeke koja su se nakon gradnje mosta spojila u jedan grad. U povijesnim dokumentima, do sada poznatima, datiranim od 1443. do 1454. god. gradovi tvrđave na lijevoj obali Neretve Nebojša i desnoj Cimski grad ili Cimovski grad kao i grad na Mostu, navodi se da se nalaze u upravno-političkom području ranofeudalne župe koja se tada zvala Večerić ili Večenike.

O srednjovjekovnom lančanom mostu na Neretvi u Mostaru, prethodniku turskog kamenog mosta iz 1566. god. sačuvana su dva značajna izvještaja poznatih turskih kroničara i putopisaca. Prema Hadži Kalfi, poznatijem po nazivu Čatib Čelebija, turskom geografu iz XVII st. u Mostaru je postojao vrlo star most na jedan svod, sazidan godine 1566. god. posto je većina bašća bilo s one strane rijeke. To se ranije preko mosta prelazilo jednim velikim drvenim mostom, koji je visio na lancima, i pošto nije bio utvrđen na stubovima, lako se tresao, da se preko njega sa smrtnim strahom prelazilo. Poslije osvojenja stanovnici zamoliše sultana Sulejmana da im on načini most od kamena.. Evlija Čelebija koji je zabilježio niz historijskih podataka o mnogim gradovima i pokrajinama Turskog Carstva prolazio je našim krajevima od 1664. do 1655. god. i pored ostalog u Mostaru je zabilježio tada čuvanu predaju o lančanom mostu. On navodi sljedeće... Mostar znači kopirli- šeher (grad s mostom). Po pričanju latinskih historičara bio je ovdje nekada lančani most. Gvozdeni lanci su bili debeli kao stegno...

Iz srednjovjekovnog predturskog razdoblja grada Mostara, na lijevoj obali rijeke u blizini lančanog i kasnije kamenog Starog mosta još uvijek su sačuvani ostaci starih utvrđenja. To je poznata mala kula (pored muzeja) koja je sačuvala stari naziv Herceguša (po hercegu Stjepanu Kosači). Pored ove obrambene kule koja je štitila naselje, grad i lančani most s istočne strane u tijeku opsežnih radova na sanaciji Starog kamenoga mosta u Mostaru 1963. god. autor ovoga priloga identificirao je ostatke polukružne kule koja se nalazila na prilazu lančanom mostu, oko 6 m ispod sadašnje kaldrme maneog mosta. Točna lokacija ostataka ove kule je između dvije bivše prodavnice umjetnina kipara n. Njirića i Golubovića magaze. Ova identifikacija potvrđena je u tijeku 2001. i 2002. god. Prilikom obavljenih opsežnih arhitektonskih i arheoloških istraživanja koja su obavili stručnjaci iz Dubrovnika u okviru projekta obnove i rekonstrukcije Staroga mosta u Mostaru.

Jednu od niza nepoznanica o lančanom mostu u Mostaru, i to njegov izgled i konstrukciju, pokušao je riješiti poznati istraživač starih kamenih mostova prof.dr. Milan Gojković. Svojedobno nadzorni inženjer na sanaciji 1963. god. ovaj autor je dosad napisao najoz-

biljniju znanstvenu studiju ne samo o izgledu i konstrukciji ovog mosta već i o kompleksnoj problematici ove zanimljive i specifične komunikacije u ovom dijelu Hercegovine. O ovom mostu do sad se uglavnom pisalo sporadično i to prigodom historijskih i drugih razmatranja o turskom kamenom mostu.

Pored još uvijek nepotpunih povijesnih izvora o počecima nastanka i razvoja predturskog naselja, utvrđenja i izgradnje lančanog mosta na Neretvi u Mostaru, nakon 550 godina nedostaje nam niz drugih podataka:

- točno vrijeme i godina izgradnje mosta.
- tko je bio poručitelj i financijer mosta
- tko su bili graditelji mosta.

Razmatrajući povijesna zbivanja u hercegovoj zemlji za vrijeme vladavine ovog moćnog feudalca Stjepana Kosače polovicom XV st., koji je inače bio u čestim sukobima sa svojim susjedima, lančani most u Mostaru mogao je biti podignut samo za vrijeme mirnog razdoblja vladavine ovog velikaša koji je bio u dobrim odnosima s bosnaskim kraljem s jedne i Dubrovačkim republikom s druge strane. Oni su u to doba bili vrlo značajni činitelji u političkim, gospodarskim i susjedskim odnosima ovih zemalja.

Prije podizanja srednjovjekovnog lančanog mosta na Neretvi već su postojala sva naselja u blizini obala rijeke, koja su bila utvrđena i u povijesnim vrelima se spominju kao gradovi-kasteli. Ako se postavi pitanje kako se u to doba komuniciralo, prelazilo preko Neretve na ovom mjestu, pretpostavili je da je vršeno pomoću skele. Očekivati je da s vremenom dođe do pouzdanih izvora o ovoj pretpostavci.

Prema do sada poznatim pouzdanim podacima u kojima se spominju poimenično utvrđeni gradovi kašteli na Neretvi (Cimovski, Cimiacho, Civitate pointis/ grad Mostar / prema toponimu Cim i Nebojša) „duo castelii da ponte di Neretua“, kao i navoda dubrovačkih korničara M. Orbinija i D. Lukarića, srednjovjekovni lančani most u Mostaru podignut je najvjerojatnije oko 1440. god.

Na osnovi tvrdni dr. Pave Anđelića do početka XV.st. upravni kotar župe Večerić obuhvaćao je okolicu Mostara s obje strane Neretve, raj kotar je već 1408. god. bio razdijeljen na dva dijela. Dio na desnoj obali rijeke je ulazio u posjede velikaške obitelji Radivojevića, a dio na lijevoj obali je pripadao Kosačama. Ova razdioba se održala i kasnije, sve do formiranja jedinstvenog grada Mostara, tako što je istočni dio pripao kotaru grada Nebojše. a zapadni kotaru grada Cima, odnosno Mosta.

Iako još uvijek nemamo detaljnijih i pouzdanijih podataka tko je bio poručitelj i financijer izgradnje lančanog mosta, ne bi trebalo biti nikakve dvojbe: to je bio svakako tadašnji gospodar ovog ovog područja Stjepa Vukčić Kosača, utemeljitelj Hercegovine.

O graditeljima lančanog mosta u Mostaru zasad također nemamo pouzdanih podataka i dokumenata ili vjerojatnije još uvijek nisu otkriveni. Međutim, kada govorimo o starim mostovima na rijeci Neretvi, treba imali na umu činjenicu da je savladavanje prijelaza preko brze i velike rijeke bio stoljećima veliki tehnički problem. Lokalni graditelji u XV stoljeću ovako delikatan i smion zahvat tada nisu mogli poduzeti.

Zahvaljujući također dubrovački povijesnim vrelima znatan broj građevinskih radova većeg opsega i solidnije gradnje u srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini podigli su dubrovački graditelji koji su posjedovali veliko znanje, iskustvo i graditeljsku tradiciju. O ovome je sačuvano i više dokumenata. Nakon pada Bosne pod Turke 1463. god u cilju obrane donje Neretve od Turaka ugarsko-hrvatska vojska Matije Korvina, uz financijsku pomoć hercega Stjepana i njegovih sinova kao i dubrovačkih graditelja, intenzivno radi na utvrđivanju grada Počitelja u Hercegovini. Tada su bili angažirani majstori i poznati dubrovački graditelji, koji su, pored ostalog, trebali graditi i most preko rijeke Neretve.

Ove činjenice upućuju nas na zaključak da su jedino dubrovački graditelji, koncem druge polovice XV st, bili u mogućnosti riješiti i izvršiti vrlo složen i smion graditeljski zahvat i podići lančani most u Mostaru, po narudžbi Stjepana Kosače koji je tada bio na vrhuncu svoje moći. I nakon dolaska Turaka u naše krajeve dubrovački graditelji sudjelovali su na mnogobrojnim javnim, obrambenim i sakralnim objektima, kako u Mostaru tako i na širem području Hercegovine.

Budući da je iz starije prošlosti početaka i razvoja naselja, utvrđenja i lančanog srednjovjekovnog mosta preko rijeke Neretve u Mostaru ostalo niz nepoznanica, od mladih istraživača i povjesničara očekujemo u bliskoj budućnosti da dođu do novih dokumenata i saznanja koja bi upotpunila sliku o ovom važnom razdoblju burne prošlosti glavnoga grada Hercegovine.

Glavni grad Hercegovine Mostar 2002. godine obilježio je svoju značajnu obljetnicu- 550 godina prvog pisanog spomena tvrđave i mosta na Neretvi.

U dokumentu poznatog povijesnog arhiva u Dubrovniku datiranog 3. travnja 1452. zabilježeno je da je Vladislav Hercegović, odmetnuti sin hercega Stjepana zauzeo „Blagay el duo castelli da ponte di Neretua..”

Naselja s utvrđenjima na lijevoj i desnoj obali Neretve pored ušća rijeke Radobolje i prvobitni lančani most podignuli su oko 1440. g. Ovaj srednjovjekovni most bio je u uporabi punih stotinu godina nakon dolaska Turaka u Hercegovinu do izgradnje kamenog mosta 1566 god.

Lančani most podignut je za vrijeme vladavine hercega Stjepana Kosače, a njegovi graditelji najvjerojatnije su bili dubrovački majstori.

1. STAMBENI OBJEKTI

1447. godine u Mostaru je bilo 19 kuća. Stare stambene zgrade u Mostaru su prizemne ili na jedan sprat.

Prizemlje : kuhinja (mutvak), ostava (čiler), banjica (hamamdžik), magaza i hodnik (hajaj).

Na spratu su obično dvije ili tri sobe sa predsobljem (divanhanom), često sa doksatom (čoškom) ka ulici. Vrata, musandere (ormari ili plakari), dolafi (ormarići u zidu) i stropovi (siše) ukrašeni su, u bogatijim kućama, rezbarijama, što predstavlja jedno od obilježja stare stambene arhitekture. Svaka kuća ima dvorište (avliju) sa zahodom (ćenifa). Dvorišta su ograđena sa visokom zidom i zasađena su cvijećem i vinovom lozom (odrina). Okrenute su prema istoku i zato sve imaju dovoljno svjetlosti.

Mnoge stare imućnije kuće imale su uza sebe i tzv. predaharluk (gostinske sobe), posebna veća prostorija sa prozorom na ulicu da bi se vidilo tko dolazi u kuću i tu je sjedio domaćin i dočekivao goste (musafire) pa su se ove prostorije zvale i musafirhane. U tim prostorijama se sjelilo, pila se kafa (kao jedan ritual) i razgovaralo, to je bilo muško odjeljenje.

Objekti koje posjećujemo:

KAJTAZOVA KUĆA

Ulica Gaše Ilića

BIŠĆEVIĆA KUĆA

Bišćevića ulica

MUZEJ SPOMEN KUĆA "DŽEMAL BIJEDIĆ" tj. Muzej Hercegovine

Depadans Muzeja Hercegovine - Muzej Stari Most (smješten u kuli Tari)

2. BOGOMOLJE

Na području Mostara i njegove bliže okoline živjeli su u doba turske vladavine pripadnici četiri konfesije od kojih su svi osim Jevreja imali svoje bogomolje. Katolici, pravoslavci i muslimani se spominju od prvih dana turske vladavine, dok se za Jevreje zna da su se nastanili tek u 19 stoljeću.

Do 1878 god. u Mostaru je sagrađeno 37 džamija, tri tekije, dvije pravoslavne i jedna katolička crkva.

2.1. DŽAMIJE

Sve mostarske džamije građene su od kamena, pretežno od miljevine zvana tenelija podesne za izradu i ornamentisanje.

Tri su pod kupolama dok su ostale pokrivene četverostrešnim krovom pod pločom, s četvrtastom bazom. 2005. god u Mostaru postoji 17 džamija.

HADŽI MEHMED - BEGA KARAOĐOZA DŽAMIJA (KARAOĐOZBEGOVA DŽAMIJA)

KOSKI MEHMED - PAŠINA DŽAMIJA

HADŽI KURTOVA ili TABAČICA DŽAMIJA

Ova tri objekta su otvorena za posjetioce i o njima će biti govora u daljnjem tekstu.

NESUH-AGE VUČAKOVIĆA DŽAMIJA

Poznatija pod nazivom „ džamija pod lipom”

Na uglu ulice Maršala Tita i Braće Bajata ulice, uz stepenice ka Muzeju. Ovo je treća podkupalna džamija.

Natpis iznad ulaznih vrata govori da je sagrađena 935. god po Hidžri (1528/29. god.)

O osnivaču se zna da je bio dizdar Ljubuške tvrđave. Nakon rata poporavljena 1998. godine.

ĆEJVAN-ĆEHAJINA DŽAMIJA

- poznata pod nazivom „inat” džamija.

- neposredno uz Stari most na lijevoj obali, na glavnoj ulici

Sagrađena 960.god po Hidžri (1552/53. god.)

Munara joj je sagrađena uz lijevi zid od ulaza u džamiju i prvobitno je bila četvrtasta u obliku tornja. 1885. godine joj je mijenjan krov i tada je munara srušena iznad visine džamijskog krova i dozidana s oktogonálnom osnovom. U isto vrijeme je srušen i njen vanjski rnahfil (balkon). Osnivač ove džamije je emin Cejvan, nosioc velikih državnih zvanja, sekretar bosanskog vilajeta i povjerenik za popis posjeda u Hercegovini, sahranjen je u haremu ove džamije. Nakon rata obnovljena je 1997.god.

SULTAN SELIMA JAVUZA MESDŽID

Nalazi se uz sami Stari most na lijevoj obali Neretve.

Napravljen je gdje su udareni prvi temelji Mostaru i služio prvenstveno kao bogomolja vojnicima koji su stražarili u kulama oko mosta.

Ne zna se tačno kad je izgrađen ali je više puta obnavljan, i značajan jer je služio kao džamija a most mu je bio kao munara sa čijeg vrha se učio ezan. Putopisac Evlija Čelebi-ja navodi da ga je sagrađio sultan Sulejman. Mesdžid i jeste sagrađen za vrijeme vladavine sultana Selima I. Stradao je u posljednjem ratu, a poslije obnovljen 2004. godine i služi kao izložbeni prostor.

ĆEJVAN-ĆEHAJIN HAMAM

Važnu komponentu u osmanlijeskom graditeljskom naslijeđu na našim prostorima predstavljaju javni objekti u sklopu kojih su bili: mostovi, karavn saraji, sebilji (česme) i hamami (javna kupatila - banje).

Po dolasku Osmanlija na ovim prostorima kao i širem prostoru Europe nisu postojala kupatila i njihova gradnja je produkt istočnjačke kulture i običaja.

Podizani su po cijeloj carevini, a gradili su ih najmoćniji vakifi (zakladnici) i ostavljali na korist narodu. S njima su se mogli služili svi, bez obzira na vjeroispovijest.

Hamami su kod nas klasificirani u dvije grupe: jednostruke i dvostruke. Primjer dvostrukog hamama je Gazi Husref-begov u Sarajevu, gdje su se mogli u isto vrijeme kupati i muškarci i žene, jer je imao odvojene ulaze i fizički odvojene prostorije. Isti je imao i posebne prostorije za Jevreje zbog različitog postupka kupanja.

Mostarki Ćejvan-Ćehajin hamam je lociran u Priječkoj čaršiji kod Tabhane i džamije Tabačice. Pripadao je Ćejvan-Ćehajinom vakufu, koji se još sastojao od džamije s muvekithanom i mektebom, nizovima dućana i jednim hanom u blizini. U njegovoj vakuf-nami stoji da je on polovinom XVI st. podigao svoje zadužbine među kojima i hamam.

Hamam je građen iz sredstava vakufa, a gradnja datira u širi vremenski period poslije 1558. godine, a prije 1664. godine. U uporabi je bio do druge polovice XIX st. kada je prestao vršiti svoju funkciju. Tada je zatvoren i kasnije korišten kao skladište.

Ne računajući stotine malih hamamdžika po stambenim orijentalnim kućama u Mostaru su u vremenu osmanlijske vladavine sagrađena dva javna kupatila - hamama. Pored Čejvan-Čehajinog hamama postojao je još jedan na Mejdanu u blizini Atik džamije a u sklopu Sinan-pašinog vakufa. Taj hamam je krajem XIX st. srušen i potpuno uklonjen. Inače, u bližoj okolini Mostara postojalo je nekoliko hamama, i to Karađoz-begov u Blagaju koji je danas u ruševnom stanju i po jedan u Stocu i Počitelju.

Čejvan-Čehajin hamam je sazidan od grubo lomljenog kamena povezan krečnjačkim malterom s kamenim temeljima. Sve kupole i svodovi građeni su od kamena sadre. Pokrov na objektu su činili olovni lim i kamene ploče.

Hamam je osvijetljen prirodnom svjetlošću s gornje strane kroz kupole nizom malenih zastakljenih šesterokrakih zvjezdastih otvora raspoređenih po svim svodnim površinama. Ovakav način osvjetljavanja je bio uobičajen za takve vrste objekata jer se nisu ostavljali prozori na zidovima.

Glavni ulaz u haham je bio s južne strane odakle se išlo prema ostalim hamamskim prostorijama. Sljedeće prostorije su bile prostorije za prijem gostiju i druga najvjerovatnije brijačnica, dva kapaluka koja su se koristila za presvlačenje. U sljedeće dvije prostorije tzv. halvati, vršio se čin samog kupanja. Centralna prostorija se zvala šadrvan po malom vodoskoku u kojoj se nakon kupanja sjedilo, pila kafa, čaj i razgovaralo.

Sa sjeverne strane hamama su također dvije prostorije, i to kotlovnica gdje se u kotlu grijala voda za potrebe cijelog objekta i prostorija gdje se čuvao ogrijev. Voda je cirkulirala zemljanim cijevima provedenim kroz zidove. Postojale su dvije cijevi postavljene jedna iznad druge, i to jedna za toplu, a druga za hladnu vodu.

U halvatima gdje se vršio sam čin kupanja postojala su dva ispusna mjesta za vodu, što daje pretpostavku da se u jednom halvatu moglo kupati četiri osobe, znači u hamamu istovremeno osam osoba.

Nakon obavljenog čina kupanja dio vremena se provodio u tzv. šadrvanu. Sam čin dolaska i boravka u hamamu predstavljao je pravo zadovoljstvo, pa zato nije čudno što su hahami opjevani u sevdalinki kao mjesta okupljanja i društvenog življenja.

Čejvan-Čehajin haham kao vrijedan spomenik osmanlijskog nepokretnog nasljeđa kao značajan spomenik kulture toga vremena u široj regiji trebamo sačuvati i rekonstruirati. Poslije rata 2001. i 2002. godine je na objektu uz pomoć međunarodne zajednice izvršeno čišćenje od otpada i zatvaranje istog, a na južnoj strani su urađene sondažne jame s ciljem sagledavanja stanja objekta.

BIŠĆEVIĆA ČOŠAK

Stambena graditeljska cjelina Bišćević - Lakšić u Mostaru proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine maj 2004.

Historijski podaci

Jedan od najreprezentativnijih stambenih objekata iz perioda otomanske uprave u gradu Mostaru svakako je Bišćević-Lakšić stambeni kompleks.

Bišćević - Lakšić stambeni kompleks datira s kraja 18. i početka 19. stoljeća, iako je lokacija kompleksa za stanovanje, najvjerovatnije korištena još i početkom 17. stoljeća (Amir Pašić. Reclaiming historic Mostar, opportunities for revitalization). Cijeli stambeni kompleks je prvobitno, pripadao Bišćevićima, uglednoj mostarskoj porodici. U drugoj polovini 19. stoljeća, sa uvećanjem porodice, došlo je do neophodnosti podjele kompleksa na tri zasebne cjeline.

Centralni dio parcele, Bišćevića kuća, i danas pripada porodici Bišćević, odnosno nasljednicima, s tim da je kuća pretvorena u privatni muzej tradicionalne kuće iz otomanskog perioda. Južniji dio parcele, koji pripada porodici Lakšić, se i danas koristi za stanovanje. Bišćevići su stara muslimanska porodica čiji članovi žive u Mostaru od početka 17. stoljeća. Dva sokaka u Mostaru, jedan na Carini i drugi u Donjoj mahali, nose po njima svoje

nazive od 1867. godine.

Veza za porodicu Bišćević je i kapetan Halebija Bišćević (živio u Mostaru krajem 17. stoljeća i na Karađoz-begovoj medresi predavao islamsko pravno djelo Halebiju, po čemu je i dobio nadimak). Po kapetanu Halebiji je kula na desnoj strani (zapadna strana) Starog mosta dobila naziv Halebinovka, kao i vrelo, neposredno uz desnu obalu Neretve, oko stotinjak metara uzvodno od Starog mosta. Kapetan je iznad ovog vrela imao svoj ćošak koji je davno srušen.

U vlasništvu porodice Bišćević, pored atraktivnog Bišćevića ćoška u Mostaru, su bili i Bišćevića kula u centru (iabele. u mahali Brijeg, jedan od najljepših objekata ove vrste u Hercegovini (Ljubo Mihić, Čapljino centri ca rekreaciju i kulturno-istorijski spomenici) i Bišćevića odžak, neposredno uz kulu (Hivzija Hasandedić, list Most, br. 115-116. str. 26-27).

Opis dobra

Kompleks je do danas ostao relativno neizmijenjen i sastoji se iz dva dijela: selamluk (muška avlija ili dio kuće za prijem gostiju i poslovne razgovore), koji čini Bišćevića kuća, i haremluk (ženska avlija ili porodični, intimni dio objekta), koji je predstavljen dijelom Lakšića kuće.

Pristup Bišćevića kući je iz Bišćevića sokaka kroz kapiju drvena, polulučna, dvokrilna, dekorirana vrata. Pristupa se u kaldrmisano ekonomsko dvorište araluk, prostor omeđen dvjema kapijama. Na južnom zidu araluka je smještena magaza - ostava.

Drvena, dvokrilna, skromnije dekorirana vrata, smještena na unutrašnjem istočnom zidu araluka vode u kućnu avliju. Avlijski prostor, pravougaonog oblika, dimenzija 10,0 x 6,0 m. sa proširenjem pred ulazom u mutvak - ljetnu kuhinju, je kaldrmisan riječnim kamenom iz rijeke Neretve, koje je organizirano u 25 pravougaonih polja sa upisanim krugovima.

Uz sjeverni avlijski zid su zasađene voćke i zelenilo.

Šadrvan, napravljen od strane vlasnika nakon II svjetskog rata od riječnog kamena u cementnom malter, je postavljen u blizini ulaza u mutvak. Unutar avlije su smještene kuća, na zapadnom dijelu parcele, mutvak sa ostavom, na južnom dijelu parcele, i WC, u najudaljenijem uglu sjevernog dijela parcele.

Bišćevića kuća, ograđena visokim avlijskim zidom i nevidljiva sa prilaznog puta, je orijentirana na unutrašnje dvorište i rijeku Neretvu. Zajednički, poluotvoreni prostori u kući, koji povezuju sobe, ali i sami bivaju korišteni za boravak, hajat u prizemlju i tavan na spratu su orijentirani na unutrašnje dvorište, dok se sobe u prizemlju i spratu otvaraju ka rijeci Neretvi.

Prema konceptu prostorne organizacije, Bišćevića kuća predstavlja tip kuće sa vanjskim holom. Vanjski hol je natkriven, otvoren sa istočne sirane i spratni dio (tavan) je oslonjen na drvene stupove.

Materijal upotrijebljen za gradnju kuće, lokalni lomljeni kamen, je korišten za zidove objekta koji su malterisani izvana i krečeni iznutra. Vanjski zidovi objekta su oko 65 cm debljine, a unutrašnji zidovi prizemlja oko 50 cm. Zidovi između soba sprata su pregradni, tanji (oko 15 cm), od drvenog skeleta sa ispunom - čalma. Drvo je korišteno za stupove, međuspratnu i krovnu konstrukciju, kao i za vrata i prozore. Potkrovlje se ne koristi. Kamen, sječen u kamene ploče, vađen iz okolnih mejdana, je korišten za pokrov viševodnog krova.

Na bijelo malterisanim fasadama kuće se ističu prozorski otvori. Svi prozorski otvori, osim onih na prostoriji velikog ćoška, su jednakih dimenzija. To su pravougaoni, drveni prozori koji se otvaraju na posmik-surmu, tako da je donje krilo pomično i diže se preko gornjeg. Prozori u prizemlju imaju rasteretim nišu sa unutrašnje strane, dok prozori na spratu nemaju. Svi prozori imaju demire sa vanjske strane.

Tri cjeline u prizemlju kuće su hajat, velika soba i kuhinja.

Poluotvoreni, pravougaoni prostor hajata - hola, je popločan pravougaonim kamenim

pločama. Na zapadnoj strani hajata je smještena velika soba sa tri prozora orijentirana ka rijeci, i jednim orijentiranim na hajat. Kuhinja, smještena na južnom zidu hajata, je danas moderno opremljena prostorija sa dva prozora orijentirana na hajat, odnosno avliju.

Na južnom zidu hola, ispred kuhinje, su smješteni drveni basamaci - stepenište na "L", sa kamenim polazištem (tri početna stepenika), koje povezuje hajat u prizemlju i tavan na spratu kuće.

Četiri kubusne cjeline koje se javljaju na spratu kuće su tavan, mala odaja, pred-odaja i veliki ćošak.

Prostor hola na sprat u je napravljen kao tavan sa jazlukom - dijelom za sjedenje, odmor i uživanje u pogledu na dvorište

Pred-odaja je, iako poluotvoren prostor poput tavana, u potpunosti zasebna cjelina. Po smještaju prostorije (na sprat), kao i po namještaju i dekoraciji konstruktivnih elemenata, pred-odaja je, poput velikog ćoška, bila tzv. vizitna soba, odnosno prostor namijenjen prijemu gostiju. Opremu pred-odaje čine ugaona sećija, sehara (drveni sanduk, bogato dekoriran, namijenjen odlaganju vrijednijih tkanih predmeta) te stolovi i stolice, koje su vlasnici nedavno kupili.

Centralnu dekoraciju čini osmokraka zvijezda koja je od ostatka stropa odvojena profiliranom letvicom. Profilirana letvica je sa svake strane ukrašena sa po tri cvijeta. Rubna polja osmokrake zvijezde su dekorirana stiliziranim glavicama cvijeća, dok se iz samog centra spušta, u obliku cvijeta, stilizirani luster od željeza.

Iz pred-odaje se ulazi u najreprezentativniju prostoriju kuće - veliki ćošak. Veliki ćošak je kvadratna prostorija, dimenzija 4.5x4.5 m. koja je za 2.75 m prepuštena preko ravni zida, tvoreći na taj način doksat element uobičajen u tradicionalnoj otomanskoj kući - koji zbog smjelosti svoje izvedbe (oslonjen na dva masivna stupa), i položaja, predstavlja poznatu i prepoznatljivu karakteristiku pejzaža Neretve.

Drvena, polulučna vrata velikog ćoška su rađena principom rezbarenih heksagonalnih aplikacija na podlozi od zbijenih dasaka, od dvije vrste drveta. Pored geometrijskih motiva, na vratima se javlja i vijenac, kao okvir, te floralna dekoracija u polulučnom dijelu. Namještaj velikog ćoška čine ugrađena sećija - divan, organizirana u obliku slova „U“. postavljena ispod prozora, bogato rezbareni ugaoni ormar, bojena sehara, drvene rale (police) i nedavno kupljeni rezbareni stolovi sa stolicama. Na zidovima se nalaze brojne levhe i fotografije. Iz prostora doksata, koji se brojnim prozorima, orijentiranim na sjever, zapad i istok, otvara ka Neretvi, pruža se spektakularan pogled na rijeku i grad.

Nad kvadratnim prostorom velikog ćoška se diže plitka, malterisana kupola. Centralni dio kupole predstavlja u drvetu urađen krug. U centralnom prostoru kruga, urađenom u tamnom drvetu, je smještena 12-okraka zvijezda, od svijetlog drveta iz čijeg centra se spušta šestougaoni, u kovanom željezu urađen, luster.

Na južnom zidu tavana, na kraju basamaka, je smještena mala, skromno uređena soba sa drvenom tavanicom i jednim prozorom na istočnom zidu (pogled na unutrašnje dvorište).

Mutvak je prizemna prostorija, iznutra krečena, izvana malterisana. Ulaz je sa zapadne strane. Ostava, koja se naslanja na mutvak, nema direktnu vezu sa njim. Ulaz u ostavu je sa sjeverne strane.

Sadašnje stanje spomenika

Bišćevića kuću su nakon II svjetskog rata vlasnici pretvorili u privatni muzej, nazvan Muzej otomanske kuće. Sami vlasnici su nastavili živjeti u kući, koristeći sobu i kuhinju u prizemlju. Brinuli su se o redovnom održavanju kuće, a vremenom su kupujući razne

komade namještaja iz starih kuća udopunjavali svoj muzej.

Tokom rata 1992-1995. godine. Bišćevića kuća je pogođena teškom artiljerijom, i tom prilikom je oštećen krov. Prilikom granatiranja je pogođena i magaza u ekonomskom dvorištu kuće. Drugih većih oštećenja nije bilo. Nakon rata, kuća je popravljena, i vlasnica je ponovno otvorila muzej, koji i danas vodi njena sestričina, kojoj je kuća nakon smrti tetke pripala. Kuća je u relativno dobrom stanju, s obzirom da se redovno održava.

KAJTAZOVA KUĆA

Kuća je locirana u najstarijem stambenom dijelu starog Mostara, u vlasništvu obitelji Kajtaz. Kajzati su bili kadije - šerijatske sudije. Dio sokaka prema Kajtazovoj kući ima mali uspon kroz starinsku mahal. Kuća se sastoji prednjeg dijela s nižim ogradnim zidom koji se zove Selamluk.. to je muški poslovni i prijemni prostor. Drugi dio s visokim ogradnim zidom naziva se Harem ili stambeni intimni dio.

Selamluk se pružao od ćoška sokaka gdje su stajala zaprežna kola, a na suprotnoj strani zida u avliji stajao je fijaker. Gore uz sokak iza kuće postojala su još jedna vrata kroz koja se ulazilo u drugo dvorište i tamo su bile staje za jahače konje, za lovačke pse i za zaprežne konje. Tamo su također postojale prostorije za smještaj sijena i ostale hrane za konje. U samom selamluku nalazile su se sobe za musafire - goste, sobe za slugu, a velika soba na katu je divanluk ured. Graditelj ovog zdanja je bio ranije turski vojskovođa, a u vrijeme gradnje bio je mostarski kadija. To je bilo negdje polovicom XVI st., ali preciznijih podataka nema jer Osmanlije nikada nisu vodili zemljišne knjige za Mostar.

Selamluk i haremluk su spajala manja vrata na katu. U zidu na katu se nalaze i police i s obje strane po jedna vrata. Iza tih vrata su se žene krile od nepoznatih muškaraca. U haremluku su one spravljale hranu i piće i to su stavljali na police, zatvorile bi svoja vrata te pokucale i tek tad bi sluga na drugoj sirani otvorio vrata i preuzeo narudžbu. Ta vrata u haremluku i sada stoje.

Haremluk se sastoji od 4 sobe za stanovanje; dvije u prizemlju i dvije na katu. U to doba spavalo se na madracima koji bi se po danu spremali u musanderu-plakari. Tako bi se spavaća soba transformirala u dnevnu sobu. Svaka soba je imala i kupatilo-hamadžik. U dvorištu stoji jedna kamena posuda koja se naziva kreta. Služila je za ispiranje rublja i za pravljenje sapuna. Hajat i sofa su nadsvođeni prostori u prizemlju popločani kamenim pločama. Pravo se nalazila kuhinja s otvorenim ognjištem, prostorom za objedovanje i pantama za sušenje mesa. Do kuhinje je izba - ostava s kaminom. Na katu iznad izbe se nalazi ista takva prostorija s istom namjenom i naziva se Ćirel.

Na gornjem katu haremluka nalazi se velika soba - ćošak gdje je su u ratovima smještene knjige na arapskom jeziku. Nekada je to bila najveća biblioteka u privatnom posjedu u bivšoj Jugoslaviji. Neke knjige bile su napisane rižinom papirusu a u svojoj kolekciji posjedovali su i Kuran na kojem je stajala 999. g. po Hidžri što znači da je Kuran star oko 320 godina. U ovoj sobi očuvan je i kamin.

Ova soba služila je za intimna obiteljska okupljanja, naročito u tijekom zime i ramazanskog posta; zatim tu su se održavale hatme za pokoj duše umrloga, učio se Kuran. U drugoj sobi na katu koja se simbolično naziva odajom, postavljena je postelja za roditelje i kolijevka.

Od svih mostarskih džamija i mesdžida samo su tri presvođene kupolama, dok su sve ostale prekrivene viševodnim, drvenim krovnim konstrukcijama. Te tri džamije su Karad-oz-begova. Nesuh-age Vučijakovića i Koski Mehmed-pašina.

KOSKI MEHMED PAŠINA DŽAMIJA

Koski Mehmed Pašina džamija je izgrađena 1617. godine i njegova je zadužbina. Graditeljska cjelina Koski Mehmed-pašine džamije je smještena u Starom gradu, na lijevoj obali Neretve.

Kompleks se sastoji iz: objekta džamije, medrese, šadrvana, turbeta i džamijskog harema sa par nišana smještenih u kaldrmisanom dvorištu. Sa istočne i sjeverne strane kompleks je oivičen dućanima i pijacom, dok sa strane zapada i juga ima otvoren pogled na Neretvu i Stari most. Pristup kompleksu i džamiji je omogućen samo sa jedne istočne strane. Kroz prolaz zasvoden polukružnim svodom, iznad kojeg se ranije nalazio privatan stan, ulazi se u prostrano dvorište u čijem centralnom dijelu se nalazi šadrvan. Nasuprot džamiji nalazi se objekat medrese i turbe.

Iz pisanih izvora saznajemo da je Mehmed Koski-paša rođen u Mostaru. Kod velikog vezira Lala Mehmed-paše Sokolovića (1604-1606. godine) bio je roznamedžija (kronik). a godine Hidžr 1014/1605. poslao je vojni deflerdar. Poslije povlačenja iz službe safera 1015. po Hidžri (14. maja 1606) godine. Koski Mehmed-paša je živio još pet godina i umro je Hidžr 1020 (1611) godine. Izgradnju džamije je dovršio njegov brat Mahmud. U istoj vakufnami se spominje i izgradnja Koski Mehmed-pašina hanikaha. Ovaj do-brotvor je za održavanje džamije i hanikaha ostavio nekretnine u Mostaru, Suhodolu i Vrapčićima.

Natpis o izgradnji Koski Mehmed-pašine džamije rađen je u stihovima na turskom jeziku i uklesan je u kamenoj ploči, uzidanoj nad glavnim ulazom u džamiju.

Koski Mehmed-pašina džamija spada među najvrijednije spomenike Mostara i pripada tipu otomanskih džamija s jednom kupolom. Ova džamija ima veliki značaj i sa urbanističkog stanovišta, posebno za vizure, jer predstavlja urbani akcent nad obalom Neretve, jasno saglediv i sa Starog mosta i sa prostora Male tepe.

Unutar džamije, nasuprot vratima, nalazi se masivni i u obliku visokog portala izrađeni mihrab, koji je ukrašen i zasvoden jednim redom stalaktita. S desne strane mihraba nalazi se masivni i također od kamena izrađeni mimber. U desnom uglu od vrata sa-građen je mahvil, koga drže četiri kamena stupa. Ograda mahvila je izrađena u vidu perforiranih kamenih ploča sa uzorkom šestokrake zvijezde i kruga.

Džamija je prozračna i akustična. U unutrašnjosti džamije se nalazi 25 prozora od kojih se po pet nalazi na bočnim i mihrabskom zidu, dva na ulaznom zidu i po jedan na svakoj strani osmougaonika tambura.

Slikana dekoracija unutrašnjosti džamije slična je onoj u Karađoz-begovoj džamiji. Centralna rozeta u glavnoj kupoli sa osam vijenaca prema otvorima tambura koji su pravilno raspoređeni, kaligrafski arapski natpisi po zidovima, mnoštvo vegetabilnih motiva rasprostranjenih po zidovima objekta, kao i raznoliki ornamenti na kamenom mobilijaru mihrabu, mimberu i mahvilu, predstavljaju slikanu dekoraciju ove džamije.

U pandantifima su napisana imena: „Allah, Muhammed, Ebu Bekr, Omer, Osman, Alija, Hasan, Husejin“. Džamijski prozori su ukrašeni baroknim motivima iz XIX stoljeća. Na zidovima je ukupno 11 arapskih natpisa, u 6 ovalnih i 5 četverougaonih okvira.

U toku ratnih dejstava 1992-1995. godine na ovoj džamiji učinjena je značajna šteta.

KOSKI MEHMED-PAŠINA MEDRESA

Medrese se grade u svim većim naseljima BiH od početka XVI stoljeća. Na području Mostara postojalo je 9 medresa za koje postoje određeni podaci:

Neposredno spram Koski Mehmed-pašine džamije, kojih desetak metara sjeverno, nalazila se do februara 1951. godine i Hanikah-medresa istoimenog vakifa. U kojoj je go-

dini Hanikah-medresa izgrađena, ne zna se tačno, ali je sigurno da je podignuta nakon dovršenja džamije, tj. iza 1617. godine.

Medrese su bile srednje i više škole u kojima se stjecalo vjersko i šerijetsko pravno znanje i poznavanje orijentalnih jezika. Građene su, kao i mektebi, na inicijativu pojedinaca kao njihovi vakufi (zadužbine), pa su vakufname najvažniji dokumenti koji i daju podatke o medresama.

Kada je ovaj hanikah pretvoren u medresu nije poznato, jer o tome u pristupačnim dokumentima nema spomena. Sigurno je da je on postojao 1664. godine jer ga putopisac Evlija Čelebija među medresama ne spominje, dok o Mehmed Koski-pašinoj džamiji daje čak i kraći opis.

Nakšibendijski hanikah Koski Mehmed-paše u Mostaru derviški red nakšibendija dobio je ime po Muhamed Bahaudin al-Buhariju Nakšbandiju (umro 1389. godine), ali nakšibendijska tradicija ne smatra njega osnivačem. Nakšibendijski red derviša pojavio se u BiH u XV stoljeću, što saznajemo na osnovi historijskih izvora i predanja. Osnivanje tekija ovog reda vezuje se uvijek za nekog istaknutog sveca (evliju), šejha ili derviša, a naročito šejha-gaziju, sa čijeg je groba, kako se vjerovalo, zračila svjetlost duha preminulog velikana. Međutim, veoma su malobrojni i oskudni izvori koji mogu pružiti detaljnije informacije o pojavi, aktivnostima i razvoju ovog reda u prvim epohama osmanske vlasti u našim krajevima. O podacima iz XV stoljeća možemo saznati jedino iz pisanih izvora nastalih znatno kasnije, a koji se odnose na spomenuto stoljeće. Tako saznajemo i za prve šejhove nakšibendijskog reda po imenu Ajni Dede i Šemsi Dede, koji su prema tradiciji bili suvremenici sultana Fatiha Mehmeda II i koji su poginuli prilikom osvajanja Bosne od strane Turaka 1463. godine. Oni su bili sahranjeni u zasebnom turbetu u Sarajevu, koje je poznato pod imenom „Gaziler turbesi“ (Mauzolej ratnika), što se nalazilo na drumu koji se tada zvao „Gaziler yolu“ (Put ratnika).

Zlatno doba širenja i razvoja reda nakšibendija u BiH predstavlja XVII i XIX stoljeće. Priпадnici ovog reda mogli su se naći u svim slojevima društva. Ovo učenje je prihvatila i visoka feudalna aristokratija i inteligencija (ulema). Nakšibendizam se širio prvo u gradovima, a zatim i u ruralnim područjima gdje se pojavljuje čitava mreža nakšibendijskih tekija: u Sarajevu, Travniku, Jajcu, Foči, Goraždu, Čajniču, Visokom, Mostaru i sl.

Pored Sarajeva kao centra, nakšibendijski red je bio zastupljen i u Mostaru. Naročitih zasluga za to imao je Koski Mehmed-paša, sin Mustafin, koji je pored svoje džamije na Maloj tepi u Mostaru prije 1612. godine podigao jedan hanikah sa 11 soba. U ovom hanikahu se izučavao tesavuf i vršila edukacija derviša i derviški obredi. Za ovaj svoj hanikah, Koski Mehmed-paša uvakufio je posjed (čifluk), kuće, bašću i vrt. Kao legator, Koski Mehmed-paša je, u svojoj vakufnami, odredio da šejh njegova hanikaha bude veoma učena osoba, da ima i druge kvalitete i vrline uzorna derviša, a definirao je i obaveze šejha i derviša koji stanuju u hanikahu. Po sačuvanoj tradiciji i po predanju prvi šejh ovog hanikaha bio je Koski Mehmed-pašin brat, šejh Mahmud-baba, koji se spominje u Koski Mehmed-pašinoj vakufnami iz 1612. godine. Njega je legator odredio da doživotno vrši ovu dužnost. Po predanju on je i završio izgradnju džamije i bio njen prvi imam, a kada je umro 1572. godine, sahranjen je u posebnom turbetu na Maloj tepi u Mostaru, nedaleko od džamije i hanikaha.

Ova medresa-hanikah je radila i služila svojoj svrsi sve do 1924. godine kada je zvanično prestala sa radom. U jednoj sobi medrese 1916. godine bile su smještene prostorije Muslimanskog sportskog kluba. Od zatvaranja medrese do 1950. godine u njenoj zgradi stanovale su neke porodice iz Gacka. Srušena je 1951. godine, a na njenom mjestu je izgrađen mali park.

Tlocrtno je veoma slična Roznamedžijinoj medresi - pripada tipu medrese u obliku slova „L“. Niz od devet soba za učenike sa drvenim trijemom formira jedan krak medrese, a drugi formira predavaonica. Sobe za učenike su prvobitno bile orijentirane prema vani, ali su kasnije prozori zazidani, a otvoreni novi u trijemu. Svaka soba je imala kamin, o čemu svjedoče visoki, kupasto završeni dimnjaci, posebno vidljivi kada se objekat gleda sa Neretve. Građena je od lomljenog kamena. Imala je drvenu krovnu konstrukciju i pokrov od kamenih ploča (škriljaca). 1979. godine rekonstruiran je najveći dio objekta Koski Mehmed-pašine medrese. Medresa je rekonstruirana na osnovi sačuvanih dijelova temelja i zidova i starih fotografija. Objektu je dala nova namjena.

ŠADRVAN

Šadrvani ili vodoskoci podizani su isključivo u dvorištima džamija, medresa, tekija i ham-ama. Njihov zadatak nije bio samo da daju vodu za uzimanje abdesta pred molitvu, nego i da ukrašavaju predvorja spomenutih ustanova.

U Mostaru je bilo pet poznatih šadrvana: pred Karađoz-begovom, Koski Mehmed-pašinom, Čejvan-Čehajinom i Hafiz-hodžinom džamijom, i pred Roznamedži Ibrahim efendijinom medresom, koji je bio i najljepši i najveći šadrvan u Mostaru. Danas postoje još jedino pred Karađoz-begovom i Koski Mehmed-pašinom džamijom i služe svojoj svrsi. Svi navedeni šadrvani nalazili su se na lijevoj obali Neretve, a vodom ih je opskrbljivao, izuzev Čejvan-Čehajinog i Koski Mehmed-pašinog, vodovod koji je išao od Djevojačke vode na Carini.

Šadrvan, koji se nalazi u dvorištu Koski Mehmed-pašine, ima centralan položaj u odnosu na džamiju i medresu. Na stupovima koji su okrenuti prema ulaznim vratima uzidane su dvije ploče sa isklesanim tarihimama iz kojih se vidi da je šadrvan sagrađen Hidžr 1195. (1781) godine. Ovaj hronogram je uklesan na dvije kamene ploče, oivičene tordiranom vrpcom. Natpis je rađen u rimovanoj prozi na arapskom jeziku, pisan krupnim i lijepim nesh-pismom.

Na omanjem prostoru uz Koski Mehmed-pašinu džamiju nalazi se desetak nadgrobnih spomenika.

ŠEJHA DERVIŠA ISHAKA TURBE

Veoma brojne spomenike osmanlijske arhitekture čine nadgrobnici - bijeli kameni nišani ili bašluci, kameni oklopi i mauzoleji - turbeta. Smješteni su uz džamije, prometnije puteve, pa čak i uz same kuće. Uglavnom su ih radili domaći majstori od lokalnog kamena. Turbeta su podizali uglednici i moćnici sebi ili za drugog, koji je obično bio od nekog velikog vjerskog ili kulturnog ugleda, iako su takve gradnje bile u suprotnosti sa islamskim vjerskim kanonima. Dosta često turbeta su skromnijeg izgleda - jednostavne kuće manjih dimenzija sa dvovodnim ili četverovodnim krovom izrađeni od lokalnih materijala - kamena, ćerpiča ili drveta.

U Mostaru je, za vrijeme turske uprave, sagrađeno sedam turbeta koja su bila locirana po raznim četvrtima grada. Tri i danas postoje, dok su ostala porušena.

Turbe Šejha Ishaka prvobitno se nalazilo u Malom carinskom haremu, a prilikom ekshumacije groblja. 1965. godine, zbog izgradnje željezničke stanice, turbe je preneseno u dvorište Koski Mehmed-pašine džamije, gdje se i danas nalazi. Smješteno je uz sam objekat medrese - njegov sjeverozapadni zid ulazi u trijem medrese, a krovna ploha prodire u krovnu konstrukciju trijema.

O dervišu Šejhu Ishaku nema pouzdanih historijskih podataka. Narodno predanje kaže da je porijeklom iz Mađarske odakle se doselio i stalno nastanio u Mostaru. Postoji legenda da je umro 1737. godine u boju Bošnjaka pod Banjom Lukom. Natpis u prozi na bosanskom jeziku nalazi se na kamenoj ploči na turbetu derviša Šejh Ishaka.

KARAĐOZ-BEGOVA DŽAMIJA

Graditeljska cjelina - Karađoz-begova džamije u Mostaru sa medresom, šadrvanom i haremom, smještena je na lijevoj obali Neretve u Karađoz-begovoj mahali na kutu Karađoz-begove i Ulice braće Fejića.

Povijesni podaci

1468. godine pod tursku upravu pada i Mostar. Nastaje urbanizacija naselja po nepisanim orijentalnim zakonima sa čaršijom - zanatskim i gospodarskim centrom naselja, i mahalama stambenim kompleksima.

U najstarije sačuvanom katastarskom dokumentu i poreskom registru - popisnom deleru (Tapu tahrir defter u predsjedničkom arhivu Otomanskog carstva u Istanbulu) iz 1477. godine po prvi put se spominje Mostar u sadašnjem nazivu, i opisan je kao naselje od 19 kuća (obitelji) i jednog neoženjenog žitelja. Sve kuće su se nalazile na lijevoj strani Neretve, dok je cijela desna strana bila nenaseljena. U toku XVI stoljeća Mostar se kao urbano naselje naglo razvija i postaje najveći grad u Hercegovini, oslanjajući svoj razvoj na trgovinu i različite zanate, naročito kožarski. U tom periodu izgrađeni su najmonumentalniji objekti sakralne i profane arhitekture: bedemi i kule, mostovi, džamije, mesdžidi, medrese, hamami, hanovi, tabhane, česme, šadrvani, turbeta i dr. Prema materijalima i primijenjenim konstrukcijama, građevine se uglavnom mogu podijeliti u dvije grupe:

- javne, zidane od kamena, monumentalno, sa velikim brojem kupola i svodova i bogatim dekorativnim elementima:
- stambene građevine, slobodnije u oblikovanju, u mjerilu čovjeka, od manje trajnog materijala.

Urbana zona Fejićeve ulice formirana je između 1470. i 1620. godine. Prvobitno je ulica imala funkciju da poveže mahale i čaršiju koja se formira oko Starog mosta. U ovoj zoni u XVI stoljeću Karađoz-beg podiže najveći džamijski kompleks u Mostaru. Ovaj je izgrađen 1557. godine u blizini bazara i glavne ceste. Sastojao se iz džamije, medrese, mekteba, bana i imareta. Konačno urbanističko određenje Fejićeve ulice bilo je u drugoj deceniji XVII stoljeća, kada su dvije nove mahale kompletirane na prostoru između Karađoz-begove mahale i Musale, izgradnjom novih centara - Roznamedžijine džamije (vjerojatno oko 1610. godine) i Kiose Jahija-hodžine džamije (prije 1620. godine).

Karađoz-beg predstavlja najvećeg dobrotvora ne samo Mostara već i Hercegovine, koji je u svojoj zadužbini ostavio, osim džamije i medrese, i: tri mekteba, imaret i musafirhanu, tri mosta i više hanova. Također je, za izdržavanje svojih zadužbina, ostavio i 42 dućana u mostarskoj čaršiji. 16 tabhana (kožara), imaret, 6 mlinova, 2 stupe, nešto zemlje i 300.000 osmanskih dirhema. Ovi objekti su građeni u Mostaru, Konjicu, Potocima, Buni, Lištici, Blagaju i Čičevu. Karađoz-beg je rodom iz Bijelog Polja, 12 km sjeverno od Mostara. Iz njegove vakufname saznajemo da je imao tri sina, a iz natpisa na džamiji saznajemo da je bio brat velikog vezira Rustem-paše i hercegovačkog namjesnika Sinan-paše koji je upravljao Hercegovinom od 1549. do 1574. godine. Karađoz-beg je umro u Mostaru oko 1564. godine gdje je i sahranjen u haremu svoje džamije.

Prema nekim podacima graditelj Karađoz-begove džamije je Kodža Mimar Sinan. Karađoz-begova džamija se spominje u suvremenoj listi Sinanovih radova, kao jedina građevina koju je ovaj veliki arhitekta projektirao u Bosni i Hercegovini.

Opis dobra

Graditeljska cjelina se sastoji iz Karađoz-begove džamije sa medresom, šadrvanom i haremom.

KARAĐOZ-BEGOVA DŽAMIJA (ZAIM HADŽIMEHMED-BEGA - KARAĐOZA)

Arhitektonski. Karađoz-begova džamija pripada istom tipu džamija, sa istovjetnom prostornom koncepcijom i identičnim konstruktivnim i dekorativnim elementima kao i Fočanska Aladža. Ovom tipu džamija pripadaju još i Ali-pašina i Ferhadija džamija u Sarajevu, Hadži Alijina ili Šišman Ibrahim-pašina džamija u Počitelju, Sinan-begova džamija u Čajniču i Kalaun Jusul-pašina (Kuršumlja) džamija u Maglaju. Kod svih navedenih objekata osnovnu karakteristiku predstavlja jasnoća i pravilnost arhitektonskog rješenja, i skladan proporcijski odnos pojedinih elemenata. Također, kod svih džamija podjednako je riješen džamijski trijem, a unutrašnjost je osvijetljena istovjetnim rasporedom otvora. Kod Karađoz-begove džamije u Mostaru su zastupljeni isti konstruktivni i dekorativni elementi kao kod Aladža džamije u Foči.

Karađoz-begova džamija predstavlja najmonumentalniju džamiju u Mostaru i Hercegovini. Evlija Čelebija kaže: „Hadži-Mehmed-begova džamija je veoma prostrana, umjetnički izrađena i svijetla.“ Ona predstavlja stilski najčistiji i najkvalitetniji primjerak jednodobornih potkupolnih džamija izgrađenih u XVI stoljeću u Hercegovini. Prema natpisu džamija je podignuta Hidžr 965. (1557./I 55S.) godine, a izgradio ju je Mehmed, sin Seadetov.

Natpis na Karađoz-begovoj džamiji u prozi na arapskom jeziku uklesan je na kamenoj ploči. Ovaj kronogram pruža podatke i o Karađoz-begovom ocu i njegovom bratu, velikom veziru Hrvat Rustem-paši (dva puta je bio veliki vezir- 1544.-1553. i 1555.-1561. godine).

Karađoz-begova džamija je potkupolna džamija sa trijemom pod malim kupolama, vanjskim trijemom sa elegantnim minaretom, koja je ispod šerefes ukrašena majstorski izvedenim stalaktitima.

Sa ulazne strane, cijelom širinom vanjskog zida, izveden je trijem sa sofama natkriven trima kupolicama. Sve tri kupolice su izvedene u istoj ravni i njihova visina do alema iznosi 8.97 m. Sofe natkrivaju tri kupolice, koje se oslanjaju na četiri masivna kamena stupa kružnog presjeka, sa kapitelima stalaktitne kamene dekoracije rađene u četiri reda.

Neke od značajnijih objekata u BiH koje pripadaju tipu jednodobornih, potkupolnih džamija sa otvorenim sofama, natkrivenim sa tri male kupolice i kamenim minaretom, također imaju ili su imale izgrađen vanjski trijem. Funkcija vanjskog trijema je gotovo u svim slučajevima bila dvojaka: da primi što veći broj vjernika i da zaštiti vjernike od različitih klimatskih uvjeta (vjetar, kiša, snijeg, žega). Trijem se u svim slučajevima nalazio sa tri strane sofa.

Minaret je prigraden uz desni, vanjski zid. Četrnaestostrani kameni minaret ima 94 kamene stubes, a šupljina prostora minareta iznosi 1.40 m. Postoje dva ulaza na minaret, od kojih je prvi postavljen u desnom kutu molitvenog prostora i služi ujedno i kao prolaz za mahvil, a drugi je postavljen iznad prvog, u visini ulaza na mahvil. Kako i džamija, tako i minaret, građeni su od istog tesanog bijelog vapnenca - tenelije.

Osvjetljenje unutrašnjosti džamije je omogućeno preko 25 prozora od kojih se po pet nalazi na bočnim i mihrabskom zidu, dva na ulaznom zidu i po jedan na svakoj strani osmokutnika tambura. Prozori na bočnim i mihrabskom zidu centralnog prostora smješteni su u tri pojasa po dva u prvom i drugom pojasu i po jedan centralno smješten u odnosu na površinu zida u trećem pojasu. Prozori na ulaznom zidu se javljaju samo u donjem pojasu.

Dekoratívna kamena plastika se javlja na ulaznom portalu, mihrabu, mimberu i mahvilu.

Na vanjskom portalu otkriven je slabo očuvani crtež, stiliziranih floralnih elemenata iz XVI stoljeća, što potvrđuje da su na ovim površinama bile izvedene veoma kvalitetne arabeske sa gusto koncipiranim predstavama.

Prilikom istraživačkih radova na slikanoj dekoraciji tokom 1990. godine sondiranjem je utvrđeno da na mihrabu postoje četiri slikana sloja:

SLIKANA DEKORACIJA - Karađoz-begova džamija spada u red malog broja džamija na Balkanu sa sačuvanim originalnim slikarstvom. Slikani slojevi se često preklapaju jedni preko drugih - od prvobitnih arabeski pa do kasnoosmanskog baroka. Nepostojanje zapisa na slikanoj dekoraciji, koji bi govorili o godini nastanka ili majstoru koji ih je radio, ostavlja jedino mogućnost njihovog okvirnog datiranja. Do ovih podataka se najčešće dolazi posredno, stilskim analizama, preko specifičnih odlika prikazanih motiva i analogijom sa postojećim objektima.

Arabesko slikarstvo XVI stoljeća, što je do sada otkriveno u BiH, nalazi se u Aladža džamiji u Foči (1551. godina), Karađoz-begovoj džamiji u Mostaru (1557. godine) i Ferhadiji džamiji u Sarajevu (1561. godine). Sve te arabeske posjeduju vrhunske vrijednosti arabeskog slikarstva i u mnogo čemu sadrže zajedničke karakteristike, kao da ih je radila ista ruka, odnosno isti slikari. Izvjesno je da su ovako vrijedna djela mogli stvoriti vrhunski slikari sa velikim iskustvom. Njihova djela sadrže sve odlike iranskog, tj. turskog arabeskog slikarstva.

Karađoz-begova džamija je bila posljednji put oslikana 1909. godine. Tada su i prethodni slikarski slojevi pokriveni. Sve do XX stoljeća nije se znalo da li je nešto sačuvano od starih slikanih dekoracija. 1968. godine obavljena su manja sondažna istraživanja na površinama tambura, zidnim ploham i najnižim zonama, gdje je otkriveno (ispod austrijskih dekoracija) starije slikarstvo, kao i nekoliko kaligrafskih zapisa - lehvi. Način slikanja, prikazane predstave, pigmenti boja, sastav žbukane podloge, sve je ukazivalo da je otkriveno slikarstvo nastalo krajem XVIII stoljeća.

Kao rezultat navedenih istraživanja utvrđena je kronologija radova koja je pokazala da džamija sadrži četiri različita slikana sloja iz raznih perioda, tj. da je svakih 100-150 godina džamija iznova bila ukrašena motivima. Prvi slikani sloj je iz vremena nastanka objekta (sredina XVI stoljeća), a drugi sa kraja XVII ili početka XVIII stoljeća, treći iz XIX stoljeća, a posljednji, četvrti, sa početka XX stoljeća. Prva tri su urađena u periodu osmanske, a posljednji u periodu austrougarske uprave.

Džamija je bila u funkciji neprekidno, od izgradnje do danas. Da bi se sačuvala, na njoj su izvršeni određeni konzervatorski zahvati, mada nikada nisu vršene veće adaptacije i popravke. Krajem XIX stoljeća prezidan je minaret od 57. stube ka gore, a po potrebi su i vršene izmjene olovno pokrova.

U proteklom ratu 1992.-1995. godine objekt je pretrpio visok stupanj razaranja.

U dvorištu džamije je šadrvan. a iz dvorišta se ulazi u medresu i biblioteku. Sa jugoistočne strane džamije je prostranije groblje sa mnogobrojnim nišanima sa epitafima i bez njih.

Šadrvan - jednostavno izveden šadrvan bez dekoracija nalazi se u dvorištu džamije i medrese, i ima oblik osmokutnika sa šatorastim krovom. U Mostaru je bilo pet šadrvana, dok danas postoje još jedino pred Karađoz-begovom i Koski Mehmed-pašinom džamijom i služe svojoj svrsi. Svi šadrvani nalazili su se na lijevoj obali Neretve, a vodom

ih je opskrbljivao, izuzev Ćejvan-Ćehajinog i Koski Mehmed-pašinog, vodovod koji je išao od Djevojačke vode na Carini. Na temelju ovog podatka može se okvirno zaključiti da je šadrvan izgrađen nakon izgradnje vodovoda koji je išao od Djevojačke vode, a koji je izgrađen, prema pretpostavkama na temelju pisanih dokumenata, Hidžr 1113. (1704./1705.) godine (Mujić, 1956., str. 193). Ovi navodi nam pokazuju da je šadrvan nastao ili početkom XVIII stoljeća ili još kasnije.

Česma - česma uz Karađoz-begovu džamiju smještena je desno od ulaza u dvorište džamije. Natpis na česmi je rađen u stihovima na turskom jeziku i ispisan je teško čitljivim dželi pismom smještenim u dvadeset četvornih polja. Ispod natpisa nalaze se na posebnim kamenim pločama lijepi biljni ornamenti i drugi motivi. U natpisu se raspoznaje kao godina podizanja česme Hidžr 1226. Česma je smještena u slijepi mihrab na zidu koji gleda u Ulicu braće Fejića. U periodu između 1621. i 1637. godine izgrađena je česma vezana za izvor Djevojačka voda. U 1805. godini je ova česma izgrađena kao slobodnostojeća i povezana je za novoizgrađeni vodovod kao protočna.

Harem džamije - najstariji nišani u Mostaru, tzv. „šehidski nišani“ su bili građeni od bijelog tvrdog kamena vapnenca i imali su prizmast ili plosnat oblik. Na njima nije bilo nikakvih natpisa nego su na nekim bile isklesane rozete ili biljni ornamenti, a na nekima mač. U groblju kod Karađoz-begove džamije nalaze se tri takva nišana koji datiraju iz prvog perioda turske uprave. Oni, po svojim karakteristikama predstavljaju prijelazan oblik od stećaka prema kasnijim, razvijenijim nišanima. Uz ovu džamiju nalaze se dvije parcele sa nišanima, od kojih je jedna smještena uz samu džamiju sa njene jugoistočne strane, dok se druga nalazi preko puta ulaza u džamiju.

Park pored Karađoz-begove džamije formiran je pedesetih godina XX stoljeća na mjestu gdje se nalazilo nekoliko stambenih kompleksa.

Karađoz-begova medresa predstavlja, u svojoj vrsti, najstariji objekt medrese u Hercegovini. Može se ubrojiti među one objekte koji čine tip tzv. male medrese asimetričnog tlocrta u obliku slova „L“. Medresa je dosta skromnih dimenzija. Sastoji se od šest prostorija i hajata. Četiri manje prostorije, kvadratičnog oblika, služile su za smještaj đaka, dok je jedna, kvadratnog oblika i znatno veća, služila za učionicu (dershana) u kojoj je održavana nastava. Šesta prostorija, izduženog oblika i po površini manja od učionice, služila je za smještaj biblioteke. Sve prostorije su pokrivene križastim svodovima tipa prvih brusanskih medresa, koji se približavaju formi kupole.

Medresa je zatvorena 1918. godine i od tada je djelomično služila kao stambena zgrada.

Karađoz-begova biblioteka je prva poznata biblioteka u Mostaru, kojoj je temelje udario sam vakif. Karađoz-begova biblioteka pripadala je, po načinu smještaja, u skupinu biblioteka medrese i džamije koje su imale zasebnu prostoriju, i bila je javnog karaktera. Utemeljena je 1570. godine. Prema vakufnami, upravnik vakufa mogao je izdati knjige za čitanje uz kauciju i jemstvo jednog „čovjeka iz naroda“. Biblioteka je imala svog stalnog bibliotekara sve do 1934. godine. Ova biblioteka je zatvorena iste godine, kada je umro i njezin posljednji bibliotekar Muhamed ef. Spahić. Od tog vremena je iz nje otuđeno mnogo djela koja su bez traga nestala. Ostatak je prenesen 1950. godine u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu. Tri rukopisa iz ove biblioteke posjeduje i Arhiv Hercegovine u Mostaru.

KARAĐOZ-BEGOV MEKTEB

Mektebi su bili osnovne škole za vjerski i moralni odgoj djece i savlađivanje arapskog pisma. Mektebi su, prema tadašnjem zakonu, četverorazredne škole.

Karađoz-begov mekteb je lociran u blizini (preko puta) istoimene džamije na kutu Braće Eejića i Solakovića ulice. Sagrađen je prije 1570. godine, što se vidi iz Karađoz-begove zakladnice u kojoj određuje da se u mekteb postavi mualim sa pet dirhema plate dnevno. Mekteb je srušen 1892. godine i na istom mjestu, kao i mjestu nekadašnjeg Karađoz-begovog hana i imarela, podignuta je 1894. godine velika dvokatnica poznata pod imenom "Vakufski dvor".

Objekt mekteba je bio izgrađen kao tipična, kamena jednokatnica, pokrivena pločom od škriljaca, monolitna i sa svim arhitektonskim elementima tadašnje arhitekture na ovim prostorima.

Odmah pored mekteba, uz njegovu južnu fasadu, legator je dao izgraditi musafirbanu (besplatno konačište za siromašne putnike) u čijoj zgradi je bio smješten i imaret (besplatna kuhinja). O ovim ustanovama ne nalazimo u izvorima više nikakvih podataka. Obje ustanove su izgrađene prije 1570. godine jer se spominju u Karađoz-begovoj vakufnami. Kada su imaret i musalirbana prestali raditi, točno se ne zna, a srušeni su 1892. godine. U prizemlju musafirhane i dijela mekteba nalazilo se šesnaest dućana, u kojima su izrađivani i prodavani razni kožni produkti.

Za vrijeme austrougarske vlasti, stara zgrada mekteba je porušena i na njezinom lokalitetu je podignula velika, dvokatna zgrada vakufa, izgrađena u secesijskom stilu sa fasadnim ornamentima stare venecijanske arhitekture.

KARAĐOZ-BEGOV HAN

Hanovi su služili za odmor i prenočište putnika i njihovih karavana, ali u njima se i trgovalo. Jedan han podigao je hadži Mehmed-beg Karađoz, spram svoje džamije na kutu Srednje (Braće Eejića) i Solakovića ulice. O njemu se zna samo da je sagrađen prije 1570. godine jer se spominje u njegovoj zakladnici. Srušen je 1890. godine i na njegovom mjestu je podignuta Vakufska palata.

MAUZOLEJ OSMANA ĐIKIĆA

Stara mostarska obitelj Đikića dala je nekoliko istaknutih ljudi i vakifa. Među njima ugledno mjesto zauzima Osman Đikić koji je rođen u Mostaru 1879. godine. Bio je književnik, pjesnik, publicista, istaknuti političar i kulturno-prosvjetni radnik. Umro je u Mostaru 1912. godine i sahranjen u velikom haremu na Carini gdje se sada nalaze željeznička i autobusna stanica. 1936. godine prenesene su mu kosti iz carinskog harema i sahranjene u malom haremu spram Karađoz-begove džamije. Nad njegovim mezarom je tada podignut sarkofag od kamenih ploča. Mauzolej je izgrađen od opeke u pseudo-maurskom slogu.

1993. godine eksplozivom je razrušen sarkofag i turbe polovično srušeno. Turbe je prije izjvesnog vremena potpuno obnovljeno i dovedeno u prvobitno stanje.

HADŽI KURTOVA ili TABAČICA DŽAMIJA

Nalazi se u Priječkoj čaršiji, prekoputa Hamama. Podignula je na jednom kraju Radobolje, presvođena sa dva kamena svoda.

Zanimljiva upravo zbog toga što bi se za vrijeme molitve imam nalazio na suhom a vjernici na vodi. kroz njenu unutrašnjost proticao je jedan odlijevak Radobolje (danas je to pokriveno). Građena je od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom sa munarom visokom oko 20 m.

Na ovoj džamiji su sačuvana oba mahfila (balkoni) i vanjski i unutrašnji. Sagrađena je 1600. godine i zbog njene blizine taphani poznatija je pod imenom Tabačica. Koristili su je pretežno tabaci. Nakon rata obnovljena 2000. godine.

Kraći opis unutrašnjosti sa važnijim pojmovima:
S desna na lijevo ...

- ABDEST umivanje tijela prije ulaska u džamiju
- ULAZ - HAJAT
- MUNARA nalazi se uvijek s desne strane od ulaza u samu džamiju
- Služi za poziv na molitvu - EZAN (pet puta na dan) koji obavlja MUJEZIN
- Molitve : SABAH, PODNE (petkom DŽUMA), IKINDIJA, AKŠAM, JACIJA
- MAHEIL nalazi se također sa desne strane od ulaza, mjesto rezervisano za žene prilikom molitvi
- MINBER - stepenice za HUTBE (govore)
- MIHRAB - nasuprot ulaznim vratima, centralni dio prema kojem se vjernici okreću pri klanjanju u pravcu Meke, mjesto za IMAMA (vodi molitvu)
- TESPIH krunica (33 perle x 3=99 božijih imena u Kuranu)
- MESDŽID- Džamija bez munare a obično i bez minbera
- HADISI- Muhamedove izreke

Natpisi u unutrašnjosti (kaligrafije): S desna na lijevo ...

- Iznad ulaznih vrata - O , ti koji otvaraš sva vrata, otvori nam najbolja vrata"
- Desni zid „Vjernici pokoravajte se Allahu, njegovom poslaniku i vašem izabranom vladaru“ Iznad mihraba (Karadozbeğova dž.)- „Postoji samo jedan bog i njegov poslanik je Muhamed"
- Lijevi zid – „Jedan sat pravednosti bolji je nego 70 godina molitve"
- Lijevi zid ćošak – „Ko vjeruje u određenje Allah će ga povlastiti"
- Lijevi zid između prozora – „Moj uspjeh zavisi od Allaha"

SINAGOGA U MOSTARU

Sinagoga - Tempa u Mostaru nalazi se u ulici Braće Čišića br. 15. naselje Brankovac.

Historijski podaci

U srednjem vijeku Mostar je predstavljao važno raskršće u kome su se ukrštavali putevi koji su vodili iz Bosne prema Crnoj Gori i Dalmaciji i preko jadranskih luka dalje u Italiju i ostale zemlje Evrope. U arhivskim knjigama iz 1570. godine spominju se prvi jevrejski doseljenici. Danijel Rodriges i Mosho Koen, građani Mostara – „Habitatori“. Bili su sefardski Jevreji, prognanici iz Španije, koji su nakon Granadskog edikta iz 1492. godine u bijegu od progona rekonkviste, sa velikom skupinom Jevreja, svoje utočište našli na prostoru Bosne i Hercegovine.

U 19. stoljeću, za vrijeme austrougarske uprave, na ovim prostorima naselili su se Jevreji Aškenazi, donoseći zapadnoevropsku kulturu, način života istočnoevropskih Jevreja uključujući i jidiš jezik. Starosjedioci Sefardi i novopridošli Aškenazi stvorili su zajedničku Jevrejsku vjeroispovijednu općinu, kao prvu uopće poznatu zajednicu takve vrste u Evropi.

U Jevrejskom almanahu 1928/29, a prema statistici Jevrejstva Kraljevine SHS, u Mostaru je još 1889. godine postojala sinagoga. Objekat sinagoge je nastao preuređenjem objekta koji je prije toga služio za odlaganje sijena. Spomenuta parcela na kojoj je bila

bogomolja, protezala se tada Mukića ulicom (Braće Šarića).

Zbog malog kapaciteta prostora i naraslih potreba Jevreja Mostara, ukazala se potreba za izgradnjom većeg objekta, formiran je Komitet za izgradnju, u koji su ušli gosp. David Kohn, David Fromer i L. Rosenfeld. Ovaj Komitet se obratio Zemaljskoj vladi za odobrenje prikupljanja dobrovoljnih priloga za izgradnju Sinagoge Templu u Mostaru. Od prikupljenih sredstava kupljen je graditeljski plac od Salke Ćibera, parcela br. 23/74 i 23/38. Zbog nedostatka finansijskih sredstava Komitet se u više navrata obraćao Zemaljskoj vladi. Prema predračunu sredstva koja su bila potrebna za izgradnju objekta su iznosila 17,500 kr. ali ista nisu nabavljena i ostao je dug u iznosu od 9.000 kr. Zapisnik o izgradnji sinagoge sa cjelokupnom dokumentacijom sačinjen je 07. juna 1904. godine.

U drugom svjetskom ratu sinagoga je bila djelimično porušena. Godine 1952. Jevrejska općina Mostar poklonila je sinagogu gradu Mostaru jer je nije mogla zaštititi od daljnjeg propadanja. Grad je u prostor templu smjestio Lutkarsko pozorište. Tada je objekat i obnovljen i dograđena su dva krila u kojima je smještena administracija pozorišta.

U ratu u Bosni i Hercegovini 1992. - 1995. godine objekat je stradao prilikom rušenja Saborne crkve u Mostaru, koja se nalazi u neposrednoj blizini. Tom prilikom je uslijed detonacije došlo do rušenja dijela objekta. Kasnije je nekoliko projektila pogodilo krov objekta koji je u potpunosti izgorio.

Židovsko groblje se nalazi u Zaliku. U groblju ima oko tri stotine grobnica ali posebno se ističe grob okovan čeličnim šipkama koji pripada djevojci Simhi koja je umrla u dvadesetj godini od žutice. Običaj je na njezin grob slaviti kamenčić.

PRAVOSLAVNE CRKVE U MOSTARU

Na mjestu gdje se sada nalazi stara pravoslavna crkva postojala je do 1832.g. zgrada starije crkve za koju se ne zna ni kada je sagrađena niti kako je izgledala. Pošto je ova crkva bila u to doba potpuno dotrajala, srušena je 1832. g.

1. Stara crkva u Mostaru – Hram Rođenja presvete Bogorodice

Nalazi se na mjestu znatno starijeg hrama. Različiti povijesni podaci svjedoče i o postojanju veoma malog hrama, nazvanog Ćelija, koji se se nalazio na ovom mjestu ili u obližnjoj pećini, a čiji nastanak se veže za početak XV stoljeća. Sadašnji hram, izgrađen je 1833. godine, o čemu svjedoči i natpis isklesan u kamenu iznad zapadnog ulaza u hram. To je jednobrodna kamena građevina sa zvonikom na preslicu, što je karakteristika za crkvenu arhitekturu Hercegovine i čitavog jadranskog primorja. U porti hrama sa istočne i sjeverne strane, u nizu grobnica sa bogatom i kamenom ornamentikom, sahranjeni su crkveni velikodostojnici, episkopi fanarioti i mostarski sveštenici. U ratu 1992. godine ovaj hram je stradao od požara, a obnovljen je 2004. godine, od kada se u njemu redovno održavaju bogoslužjenja. Od 2010. godine ovdje su pohranjene mošti mitropolita Leontija Radulovića, iskopane ispod ruševina Saborne crkve. U Staroj pravoslavnoj crkvi u Mostaru nalazile su se vrijedne i stare relikvije, kao i veoma stare ikone domaćih, italo-kritskih, grčkih i nepoznatih majstora nastalih u periodu između XV i XIX stoljeća. Većina tih dragocjenosti, poput ikone Svetog Jovana Preteče (rad mletačkog slikara bliskog Nikoli di Pjetru), ikone Isusa Hrista „Salvador mundi“ i ikone Bogorodice sa Hristom, nalaze se u riznici Vladičanskog dvora u Mostaru.

2. Nova crkva u Mostaru – Saborni hram Svete Trojice u Mostaru

Saborni hram Svete Trojice u Mostaru i prestoni hram Eparhije zahumsko-hercegovačke i primorske, svojevremeno je bio jedan od glavnih simbola grada Mostara i jedan od najvećih i najljepših pravoslavnih hramova na Balkanu. Građen je u periodu između 1863. i 1873. godine, sredstvima koje je prikupljalo srpsko stanovništvo Mostara i okoline,

a značajna pomoć pristigla je i od turskog sultana Abdul Aziza, kao i iz Rusije. Njegovi graditelji bili su hercegovac Spasoje Vulić i čuveni arhitekta Andrej Damjanov Zografski. Ovaj hram eklektičnog stila, spoj je bizantijskih, romantičnih, baroknih, gotičkih i orijentalnih elemenata. Osnova je bazilikalna, zatvoreni glatki plašt hrama, sa malobrojn timerim i malim otvorima ima romaničke odlike. Šest nejednakih kupola sa visokim ostakljenim tamburima po uzoru na bizantijsku arhitekturu, a visoki zvonik u baroknom je stilu. Atike su ukrašene gotičkim i orijentalnim šiljcima, što uz bogatu plastiku oko otvora ostavlja poseban i prepoznatljiv vizuelni utisak.

Ova monumentalna građevina potpuno je srušena u proteklom ratu 1992. godine, a od 2010. godine nalazi se u fazi obnove. U ovom hramu, 1888. godine, sahranjen je mitropolit Leontije Radulović, čije su mošti pronađene prilikom obnove hrama, a potom pohranjene u kivot, koji se nalazi u Staroj crkvi Rođenja presvete Bogorodice.

Vladičanski dvor u Mostaru

Sagrađen je 1910. godine u neobaroknom stilu, po projektu Karla Paržika, jednog od najznačajnijih arhitekata u Bosni i Hercegovini sa kraja XIX i početka XX stoljeća. Na ovoj građevini posebno se ističu bogatstvo teksture i sofisticiranost dekoracije u enterijeru i na fasadama objekta. Do rata 1992. godine, kada je u velikoj mjeri stradao, Dvor je bio sjedište Episkopa i Eparhije zahumsko-hercegovačke.

Proteklih godina potpuno je obnovljen, što ga ponovo čini biserom gradske arhitekture Mostara. Njegovu unutrašnjost, pored stilskog namještaja srpskog gradskog stanovništva i dragocjenih umjetničkih djela, krasi i eparhijska riznica, sa veoma značajnim ikonama, rukopisima i crkvenim predmetima, koji datiraju od XV do XX stoljeća.

FRANJEVAČKA CRKVA I SAMOSTAN U MOSTARU

Franjevačka crkva sv. Petra i Pavla u Mostaru

Iz Vukodola se i zdanja biskupskog dvora razmišljalo o doljnjem širenju prema gradu. Godine 1861. franjevci su osnovali groblje Šoinovac, na sjevernim padinama brda Huma. Kapelica u biskupskom dvoru bijaše premalena za potrebe puka grada koji se povratkom fratara u Mostar iz dana u dan povećavao. Fra Rafo Barišić, ponukan rečenim, Omer Paši Latasu, vrhovnom zapovjedniku oružanih turskih četa, upućuje molbu za izgradnju katoličke crkve u Mostaru. Molba bijaše pozitivno rješena 29. svibnja 1862. godine. Ne samo da je dobio ferman za gradnju crkve, već i prostrano zemljište na rastoku rječice Radobolje pri njenom ušću u rijeku Neretvu. Sam car iz Carigrada Abdul Asiz za gradnju nove crkve daruje 2.500 forinti. Plan za crkvu izradio je fra Franjo iz Vencenze, poznatiji po svom krsnom imenu Matteo Lorenzoni.

Početak gradnje usporila je fra Rafina smrt (1863. godine), pa je novi biskup fra Anđeo Kraljević za voditelja gradnje imenova fra Petra Bakulu. Crkva se počela graditi 7. ožujka 1866. godine. O njenim mjerama i izgledu veli fra Petar Bakula: „Njezina duljina sa svetištem iznosi 52 lakta, širina 25. Kapela svetišta je duga 14 lakata, široka 13. Od istoka kapele je zvonik dug 5 lakat, širok 5. Stil crkve je korintski. Cijela duljina svete zgrade do svetišta sastoji se od tri lađe. Srednje velike i dvije pobočne manje. Kapela pak u obliku luka mora imati vlastiti svod. Vanjske lađe imaju četiri prozora dva i pol lakta visine i jedan i četvrt širine. Tako će imati i srednja lađa. Kapela ima dva prozora i jednu zvijezdu u sredini probušenu. Isto tako i svetište ima dva prozora. Crkva ima petera vrata, dvojica sa strane na pobočnim lađama, a troja na pročelju. Nad vratima su velike zvijezde“.

U kamen su nad glavnim ulaznim vratima u crkvu uklesane riječi:

„Svemogućem Stvoritelju Bogu:
Svetom Petru i svetome Pavlu
Ova crkva sagrađena stoji;
Čar stambolski mlogo dobrovoljni;
Dade misto ugodno za gradnju:
Uz to grošah pedesejet kesah;
Puk ubogi pomoć dade malu...
Vas ostali trošak mlogo težak
Iz mista je prišo inostranskih
S nastojanjem bratje franciskanah
I biskupa nadčelnika svoga. P. G. 1866. 0.7.“

Godine 1867. crkva je ozidana do krova. Gradnju je usporilo i to što se nalazi na pjeskovitu i podvodnu tlu uz rječicu Radobolju, pa je u temelje duboko u zemlju bilo nužno postaviti mrežu tvrdih hrastovih trupaca. Godine 1902. crkva je posve uređena, 1917. godine kameni je pod zamijenjen keramikom i crkva opskrbljena hrastovim klupama. Glavni oltar tirolskih majstora s kipovima sv. Petra i sv. Pavla, kojima je crkva i posvećena, dominirao je iz apside cijelim crkvenim prostorom. Lijevo od glavnog oltara bijaše oltar Blažene Djevice Marije, a desno oltar sv. Ante Padovanskoga. Desno od glavnog ulaza u crkvu nalazila se kapela sv. Franje u kojoj su za Bpžić postavljene jaslje. Vremenom je u crkvi dograđen kor i na koru smještene klasične orgulje. Godine 1927. kupljena su zvona i postavljena u zvonik. U II svjetskom ratu crkva su i samostan od saveznika više puta bombardirani pri čemu su jako stradali. Iz tih je razloga Franjevačka bogoslovija već s početka rata izmještena iz samostana u župe Čitluk, Čerin i Veljake.

Franjevački samostan u Mostaru

Hercegovački su se franjevci sve više i više približavali ispunjenju svoje želje ponovne izgradnje franjevačkog samostana u Mostaru. U blizini novoizgrađene crkve 1870./71. godine podigoše franjevačku rezidenciju. U nju iz Vukodola preseljavaju fratri, a unutar rezidencije otvoriše pučku školu, nešto kasnije i Hrvatsku franjevačku tiskaru.

Dana 5. veljače 1886. godine redodržavnik fra Luka Begić šalje na Zemaljsku Vladu u Sarajevo molbu za dopuštenje gradnje franjevačkog samostana u Mostaru. Jedina točka kapitula Kustodije u travnju 188. godine na Širokom Brijegu na kojem sudjeluje i biskup fra Paškal Buconjić bijaše o gradnji samostana u Mostaru. Odlučeno je da se odmah napravi cjelovit plan i troškovnik gradnje i da se s gradnjom čim prije otpočne. Za nadglednika i upravitelja gradnje kapitul imenova fra Nikolu Šimovića. Da bi gradnja otpočela što bolje i prije, novoizabrani redodržavnik o. fra Lujo Radoš prelazi sa sjedištem Kustodije iz Širokog Brijega u Mostar. Taj premještaj odobrava generalna uprava Reda 20. svibnja 1886. godine. Od tada do danas u ovom samostanu stoluje Provincijal Hercegovačke franjevačke provincije. „Glas Hercegovca“ (br. 43 od 22. listopada 1886. godine) donosi vijest o osnutku Odbora za izgradnju samostana i „Poziv sinova sv. Franje u Hercegovini“ da se kupe milodari za izgradnju samostana u Mostaru. Uloga je odbora bila osnivati pododbore i skupljati milodare sa svih strana. Uz skupljanje milodara u Konjicu se sjekla drvena građa, te dogonio kamen i pržina.

Na slijedećem kapitolu 1889. godine za redodržavnika izabran je nadglednik i voditelj gradnje i mostarski župnik fra Nikola Šimović. Odmah je prionuo poslu, obilazeći domovinom i svijetom i zagovarajući gradnju samostana. Okružnicom svoj braći od 29. srpnja 1889. godine najavljuje skori početak radova. Nacrt za novi samostan izradio je

bez naknade arhitekt Miloš Komadina, a on je vodio i nadzor gradnje. Strogo je nadgledao rad majstora, te je gradnja tekla po nacrtu i brzo. Radnjom je rukovodio fra Nikola Šimović.

Dana 14. ožujka 1890. godine postavljeni su temelji samostana u dubinu od 4m, a na 19. ožujka svečano je o. fra Paškal Buconjić blagoslovio temeljni kamen samostanu. U svečanom slovu biskup je istaknuo: „Prošlo je preko tri vijeka, da je franjevački Samostan srušen u Mostaru od neprijatelja Križa Isusova, pa kako je danas nadošlo vrijeme, da se opet uzdigne u većem sjaju novi franjevački Samostan i da mu se danas upravo stavi prvi temeljni kamen na dan sv. Josipa zaštitnika katoličke Crkve i na imendan Njijohva Veličanstva Cara i Kralja Franje Josipa I, slavnoga osloboditelja Bosne i Hercegovine“. Toga je dana, naime, biskup fra Paškal Buconjić slavio 10. obljetnicu svoga biskupskog posvećenja, te su mu se fratri i puk i na taj način zahvalili, jer je bio najvećim zagovornikom izgradnje mostarskog samostana.

Samostan je pokriven 12. rujna 1891. godine, a 23. studenoga ožbukano cijelo vanjsko pročelje. Provincijal s tajnikom i duhovnim pomoćnikom useljava u samostan 4. listopada 1892. godine, a 30. srpnja 1893. godine cijela se samostanska obitelj mogla useliti, jer je samostan bio posve izgrađen. Dana 1. svibnja 1894. godine sam je general Reda pohodio samostan i divio se njegovoj velebnosti i ljepoti. U skladu sa zakonodavstvom Franjevačkog reda proglašen je samostanom sv. Petra i Pavla 8. lipnja 1894. godine, a svečano je otvoren 6. prosinca 1894. godine. Njegov prvi gvardijan bio je fra Dominik Šarac.

(Literatura: Ante Marić / Franjevački samostan sv. Petra i Pavla Mostar)

STARI MOST U MOSTARU

I was stiff and cold. I was bridge... Franz Kafka

Prvi se put drveni most spominje 1452. u jednom dubrovačkom izvještaju o pobuni sina protiv hercega Stjepana i otimanju nekoliko utvrda, između ostalih i “duo castelli al ponte de Neretua”. Most se poslije kao važna građevina navodi u brojnim dokumentima pa se može zaključiti da je i izgrađen spomenute godine. Gradnja utvrda na obalama Neretve pripisuje se desetak godina prije velikašu hercega Stjepana Radivoja - gostu Radinu. Kule i okolna naselja nisu tada bili povezani mostom, čak se pretpostavlja da su se tereti u uskom riječnom klancu međusobno prenosili sustavom “žičara”.

O postojanju drvenog visećeg mosta ima mnogo pisanih spomena, ali se sve do sadašnjih arheoloških istraživanja vjerovalo da je bio smješten 15 metara nizvodno od kamenog mosta. Kao prijelaz bio je vrlo nesiguran, ali služio je gotovo cijelo stoljeće te je omogućio razvoj zajedničkog naselja s obje strane Neretve.

Naselje je postalo dijelom Otomanskog Carstva 1468. godine a drveni je most služio za daljnja turska nadiranja prema zapadu. Mostar se vrlo brzo razvijao i već je tijekom XVI stoljeća postao glavno hercegovačko naselje koje je u cijelosti zasjenilo obližnji srednjovjekovni grad Blagaj, smješten izvan glavnog puta.

Novi je most izgrađen 1566. godine na molbu građana Mostara, u posljednjoj godini vladanja Sulejmana Veličanstvenog. Njegova vladavina je bila razdoblje velike ekspanzije i prosperiteta za Osmansko carstvo.

Prema natpisu na turskom jeziku, koji je bio na mostu prije njegovog nedavnog razaranja, završen je 974 god po Hidžri, odnosno negdje između 19. jula 1566. i 7. jula 1567. godine.

Datum završetka je također stavljen na natpis od šest stihova na turskom od kojih posljednji stih sadrži datum u obliku kronogram: "Kudret Kemerî" (slavoluk), u kojem svako slovo sadrži numerička vrijednost, a čiji zbroj daje 974.

Most je gradio Hajrudin, učenik slavnog Kodže Mimara Sinana. Zanimljivo je da nezaoibilazni turski putopisac Evlija Čelebija (koji se mostu neizmjereno divio) gradnju pripisuje samom Sinanu, ali je turski povjesničar Ahmed Refik pronašao naredbu kojom se određuje da u Makarskoj treba izgraditi tvrđavu i da "taj posao treba obaviti Hajrudin koji je prije nekog vremena izgradio mostarski most".

Dokument ujedno svjedoči da je Hajrudina za taj složen graditeljski pothvat odabrao Mimar Sinan kao vrhovni turski graditelj te da je most građen prema njegovim zamislima odnosno projektima.

Jedna legenda tako kaže da neimar Hajrudin, koji je, po nalogu turskog sulatana, počeo graditi Most, nikako nije mogao izgraditi njegove temelje. Što bi marljivi Hajrudinovi radnici po danu izgradili, Neretva bi noću srušila. Legenda dalje kaže da je očajni Hajrudin već mislio odustati od gradnje, kada mu se u snu obratila gorska vila s planine Velež i kazala mu da će Most izgraditi tek kada dvoje najzaljubljenijih mladih Mostaraca zazida u temelje mosta. Tu priču na Starom mostu stoljećima su prepričavali momci udvarajući se svojim izabranicama, na taj način pokušavajući ih uvjeriti kako je istinska ljubav ono što kamenju Mosta omogućava da lebdi u zraku 30 metara iznad rijeke.

Druga, pak, legenda kaže da Hajrudin nikada nije vidio svoje djelo. Nakon devet godina iserpljujuće gradnje, Hajrudin se plašio da će Most pasti kada budu podignute skele koje su ga držale. Zato je on sa svojom karavanom krenuo prema Carigradu i tek kada je dovoljno odmakao od Mostara naredio je da skele budu uklonjene. Most je ostao čitav, a Hajrudin je nastavio put u daleku Anadoliju, ostavljajući u zemlji Hercegovoj spomenik po kojem će taj dio svijeta postati nadaleko poznat.

Gradnju je mosta nadzirao Haždi-Mehmed Karađozbeg, inače graditelj najljepše istoimene mostarske džamije, a vjerojatno je i u njezinu gradnju bio uključen graditelj Hajrudin, budući da je završena 1557., uoči početka gradnje mosta.

O gradnji mosta malo se zna. Zapisana su sjećanja i legende te ime i djelo velikog graditelja. Čak i danas, kada se o mostu mnogo više zna, iako nažalost ponajprije zahvaljujući njegovu rušenju, vađenju iz Neretve i ispitivanju sastavnih dijelova, ostaje nejasno kako je izgrađena skela, prevezen kamen s jedne na drugu obalu te kako je skela izdržala sve vrlo zahtjevne faze građenja.

Nejasno je još mnoštvo naizgled malih problema koji i danas muče graditelje. To nedvojbeno svjedoči o veličini graditeljske zamisli i izvedbe tog nesumnjivo velikog graditeljskog pothvata, jednog od najznačajnijih u svom vremenu.

Ima o starom čudesnom kamenom mostu i mnogo pjesama te zadivljenih i nadahnutih komentara.

Od stranih ga je autora prvi spomenuo francuz A. Pouillet 1658. (i prije Čelebije) koji smatra da je impozantniji i smioniji od Rialta u Veneciji. U 19. st. posjetio ga je Englez Gardner Wilkinson, koji je napravio i prve tehničke snimke, ali i postavio tvrdnju da je riječ o rimskom mostu. Tu su tezu desetljećima potom ponavljali brojni strani i domaći autori, a tek je Robert Michel u posebnoj studiji nepobitno ustvrdio da se, kao i u mnogim drugim slučajevima na tom području, radi o turskom mostu. Štoviše tvrdio je da je to najljepši most na svijetu, a zapisao je rečenicu koja se poslije mnogo citirala, da podsjeća na "divovskog galeba koji se okamenio u letu, u trenutku kad je vrhovima svojih krila dodirnuo stjenovite obale Neretve".

S vremenom se oko mosta stvorio skladan i cjelovit arhitektonski sklop. Rekli smo već

da su i prije drvenog mosta s obje strane Neretve izgrađene polukružne kule, s ravnim dijelovima okrenutim prema Neretvi čiji su prijelaz trebali braniti. Na desnoj (zapadnoj) obali je samostojeća kula Halebija (zvana i Halebinovka), a na lijevoj (istočnoj) kula Tara sa šesterokutnim kaštelom.

Od 1680. do 1695. kapelan Halebija, po kojemu je kula i dobila ime, pregradio ju je i nadogradio u pokrivenu karaulu te s nizom prozora stvorio stambeni prostor za posadu. Od 1690. do 1878. izvršene su manje pregradnje na pročeljima, a Halebija je u donjem dijelu neko vrijeme služila kao tamnica.

Valja reći da je krajem 19. st. na desnoj obali izgrađena zgrada ribarnice, a na lijevoj manja magaza, mesdžid je ponovno podignut na prijašnjim temeljnim zidovima, a između mesdžida i Tare podignut je novi stambeno-poslovni objekt.

Zna se da su tijekom Kandijskog rata Mlečani u tri navrata (1652., 1693. i 1694.) napadali Mostar što je uvjetovalo mnoge zahvate i na mostu i u gradu. Ipak o radovima na mostu nema mnogo spomena, što znači da je rad majstora Hajrudina uspješno odolijevao zubu vremena. Određeni su zahvati bili uočljivi uz lijevi upornjak, ali kako se radi o istom kamenu možda su to bile intervencije graditelja prije završetka radova.

Za austrougarske okupacije na mostu su rađene mnoge preinake. Zbog prometnih je razloga povećana debljina nasipa na obje strane mosta (za 80 cm), a prilagođena je i staza na mostu. Glavne ulice što vode na most također su podignute, a povećana je i visina prilaznih vrata. Kamena ograda (korkaluk) dobila je i dodatnu željeznu. Oštećeno je kamenje popravljeno cementnom žbukom, ali su se pojavile ružne tamne mrlje. Nakon Drugoga svjetskog rata uklonjene u sve austrougarske intervencije.

Turistički vodič

Tko je to?

Praktični dio

Nakon teoretskog dijela obuke koji obuhvata sadržaj kurikuluma iz prethodnog dijela, obuka se odvija u svom praktičnom dijelu. Praktični dio obuke obuhvata posjetu kulturno-povijesnim spomenicima u Gradu Mostaru zajedno sa profesionalnim turističkim vodičem, kao i posjetu predstavnicima najvažnijih religijskih zajednica u Gradu i razgovor sa njima.

Završni dio obuke predstavlja simulacija vođenja grupe po utvrđenim itinererima i razmjena iskustava unutar grupe, kao i dobivanje povratnih komentara i sugestija od strane profesionalnog vodiča.

prof.dr. Amir Pašić i Dipl.oecc. Mili Bijavica

prof.dr. Amir Pašić i Dipl.oecc. Mili Bijavica

prof.dr. Amir Pašić i Dipl.oecc. Mili Bijavica

prof. Vjekoslav Vierda

prof. Vjekoslav Vierda

prof. Vjekoslav Vierda

prof. Ljubomir Zovko i Dipl.oecc. Mili Bijavica

prof. Ljubomir Zovko

Kujundžiluk

Vladikin dvor

Vladikin dvor

Vladikin dvor

Franjevačka crkva

Franjevačka crkva

Franjevački samostan

Franjevačka crkva

Karadžoz-begova džamija

Kajtazova kuća

Bišćevića kuća

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejčkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejčkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejčkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejčkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejčkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejkovića

Razgled grada uz prezentaciju vodiča Dalibora Pejkovića

Interreg - IPA CBC

Croatia - Bosnia and Herzegovina - Montenegro

RiTour

www.interreg-hr-ba-me2014-2020.eu